

Leszek Paweł Słupecki
(Instytut Archeologii i Etnologii PAN)

Dzieje Czerska w XI-XIV wieku¹

1. Wstęp

Początki Czerska sięgają czasów dawniejszych niż pierwsze o nim wzmianki. Jednak wobec niejednoznaczności wyników prowadzonych tam wykopalisk szczególne znaczenia dla poznania dziejów tego miasta mają wciąż źródła pisane. Są one w większości dobrze znane od ponad wieku². Od dawna też wiadomo, że nie przynoszą rewelacyjnych wiadomości. To, co w dziejach ziemi czerskiej jest z punktu widzenia mediewisty naprawdę interesujące, a mianowicie problem istnienia odrębnej od właściwego, północnego Mazowsza, hipotetycznej prowincji południowomazowieckiej oraz czas i przyczyny powstania tak zagadkowego tworu jak archidiakoniat czerski, Czerska jako miejscowości dotyczy w pewnym tylko stopniu. Za pierwotną siedzibę administracji kościelnej na tym terenie uznać bowiem należy Grójec, a ośrodka zajmującego nas regionu, który mógłby w X-XII wieku pełnić funkcję jego stolicy nie widać ani w źródłach pisanych ani też w archeologicznych³. Poniższe badanie źródeł pisanych ograniczyć się więc musi do przypomnienia nielicznych źródeł tyjących bezpośrednio Czerska i chłodnej oceny wyciąganych z nich wniosków. Trzymać się tu będę zasady, że istniało jedynie to, co znajduje mocne potwierdzenie w znanych nam źródłach, pisanych lub kopalnych, starając się wyraźnie oddzielać dowodnie stwierdzone fakty od hipotez.

¹ Autor serdecznie dziękuje Panu Kazimierzowi Pacuskiemu (IH PAN) za życzliwą konsultację tekstu.

² Patrz K. Kozłowski, *Czersk historycznie i statystycznie opisany*, [w] F. Kozłowski, *Dzieje Mazowsza za panowania książąt*, Warszawa 1858, s. 520 - 579.

³ Por. T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*, "Studia z dziejów osadnictwa" t. 5, Wrocław 1967, s. 14; A. Kasperowicz, *Najdawniejsza przynależność terytorialna Mazowsza południowego*, „Przegląd Historyczny” t. 76 (1985), z. 1, s. 15 - 41 – autor ten udowadniając w swoim znakomitym studium istnienie prowincji południowomazowieckiej przeceniał wyniki wykopalisk w Czersku, gdy typował go na stolicę regionu.

2. Gród czy cmentarz?

Pierwszy gród czerski i jedyna o nim wzmianka

W Czersku nie odkryto jak dotąd żadnych śladów grodu z czasów pierwszej monarchii piastowskiej⁴. Natomiast z czasów restytucji jednolitego państwa Piastów wydają się pochodzić odkryte tam pozostałości osadnictwa, interpretowane przez archeologów jako pierwsze ślady istnienia grodu czerskiego. Ich zdaniem Czersk powstać miał jako osada otwarta gdzieś w połowie XI wieku (?). Po zniwelowaniu osady wzniesiono na jej miejscu gród (?) spalony w końcu XI wieku (?). Potem odbudowano go (jako osadę obronną?), lecz i te domniemane zaczątki grodu czerskiego zostały spalone. Czersk został jednak ponownie odbudowany, zapewne w początkach XII wieku. Tym razem dopiero z większą dozą pewności archeolodzy mówią o grodzie, wskazując na odkryte ślady umocnień⁵. Istnieć w nim mógł jakiś zbudowany z ciosów wapiennych murowany obiekt, nie odkryto jednak żadnych wyraźnych śladów jego zarysu a jedynie luźne romańskie ciosy wapienne, pochodzące z konstrukcji jakiejś budowli⁶. Mógł to być kościół grodowy. Czy jednak gród w ogóle wówczas w tym miejscu istniał? Wspomniane tu kolejne, nazbyt chyba licznie przez archeologów mnożone jak na czas nieco tylko dłuższy jak jedno półwiecze domniemane budowy, pożary i odbudowy pierwocin Czerska można próbować łączyć z wydarzeniami historycznymi tej epoki jak bunt Sieciecha czy walki Krzywoustego ze Zbigniewem, lecz będą to hipotezy wątpliwe. Archeologiczna chronologia Czerska z jego doby „przedpiśmiennej” jest bowiem płynna i zbudowana

⁴ Podobnie jest zresztą na całym południowym Mazowszu, gdzie brak grodów sprzed XI wieku (tak A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X- połowa XIII wieku)*, [w] *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 91, tam dawniejsza literatura). Wyjątkiem mogą być ewentualnie Stara Warka i Bródno (M. Dulinicz, *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem na Mazowszu*, [w] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, red. Z. Kurnatowska, Poznań-Warszawa, s. 243 - 261, mapa 2, uwaga, numeracja map w tejże pracy pomylona!).

⁵ J. Rauhutowa, *Czersk we wczesnym średniowieczu od VII do XII wieku*, Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1976, s. 71 - 73. Istnienie tam śladów osadnictwa nie ulega wątpliwości (patrz tamże, s. 49 - 71), podobnie jak i wału grodu (wyraźne pozostałości wału zostały zadokumentowane tamże, ryc. 25), nie oznacza to jednak, że oczywiste są ich datowanie i zasięg, a w przypadku grodu (jego wał zauważono w północnej części wzgórza) należy postawić pytanie nie tylko o czas istnienia, ale też o zasięg przestrzenny, może właśnie ograniczony tylko do północnej części Wzgórza Zamkowego, nie przebadanej do końca przez archeologów, i być może nie zajętej przez cmentarz. Rozpoznanie północnej części tego wzgórza (poza terenem zajęty przez tzw. dom gotycki), jak się wydaje, przeprowadzono jedynie długim, wąskim wykopem (patrz J. Rauhutowa, *Czersk...*, s. 18, ryc. 4; por. P. Urbańczyk, *Zastosowanie stratygraficznej metody analizy dokumentacji terenowej stanowiska wielowarstwowego do rekonstrukcji historii użytkowania Wzgórza Zamkowego w Czersku (na podstawie badań z lat 1974-1983)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. 36 (1988), z. 4, s. 589, ryc. 1), bodajże jedynym, w którym na krótkim odcinku uchwycono ślad nasypu, uznanego za resztki wczesnośredniowiecznego wału (lecz badania sięgnęły punktowo skrajną część wzgórza także na jego zachodnim i południowym stoku).

⁶ J. Rauhutowa, *Czersk...*, s. 67 - 71. Ulokowanie tej świątyni pod późniejszym kościołem gotyckim - choć niewykluczone - jest jedynie hipotezą. Wyznaczająca jego miejsce przestrzeń gdzie brak śladów pochówków mogła zostać ich pozbawiona podczas budowy gotyckiego kościoła. Twierdzenie, że domniemany, pierwszy kościół czerski nosił wezwanie św. Piotra jest tylko ulotną hipotezą, wobec braku jakichkolwiek pisemnych poświadczeń źródłowych z tego czasu.

wana na niejednoznacznych podstawach⁷. Co więcej początki cmentarza, na pewno istniejącego w tym samym miejscu później można próbować widzieć już w pierwszej połowie XI wieku. A to pozwala domniemywać, że początki Czerska mogłyby sięgać epoki pierwszych Piastów.

Jeśli nie, to wzniesienie Czerska około połowy XI wieku (czy koniecznie jednak na dzisiejszym Wzgórzu Zamkowym?) mogłoby łączyć się z umacnianiem panowania Piastów na Mazowszu po pokonaniu Mieclawa przez Kazimierza Odnowiciela. Południowe Mazowsze stanowiło wprawdzie odrębny region lecz przypuszcza się, że wchodziło w skład jego państwa⁸. Czersk mógł zatem powstać jako element odtwarzanej po latach zamętu sieci grodów, stanowiących oparcie dla struktur władzy Piastów. Dysponujemy cennym przekazem źródłowym, który wydaje się potwierdzać, że właśnie w drugiej połowie XI wieku wznoszono na południowym Mazowszu nowe grody. Jak wiadomo ostatnim oparciem Zbigniewa w jego walce z Bolesławem Krzywoustym było w 1106-1107 roku właśnie Mazowsze. Według Galla Anonima Krzywousty ruszył wówczas na brata, stanął w Łęczycy gdzie dołączyły do niego posiłki ruskie i węgierskie, i przeprowił się przez Wisłę na Mazowsze północne (leżące na jej prawym brzegu). Wtedy Zbigniew ukorzył się przed nim, uznał się jego lennikiem na Mazowszu i zaprzysiągł, że „*fratri fore contrarium, sed in cunctis obediturum et castrum Galli destructurum*” (nigdy bratu nie będzie przeciwny lecz we wszystkim będzie posłuszny i zburzy gród Galla). Lecz już najbliższej zimy „przekonał się Bolesław o wiarołomstwie Zbigniewa”, który ani mu nie dał posiłków na wyprawę na Pomorzan, ani „*propere castrum, quod Gallus fecerat, non destruxit*” (grodu, który Gallus zbudował, odpowiednio nie zburzył)⁹. Upadek tegoż zapewne „grodu na pograniczu kraju” (*castellum in terre*

⁷ Gród na dzisiejszym Wzgórzu Zamkowym badano wykopaliskowo w czasach, gdy nie było możliwości datowania drewna metodą dendrochronologii, stąd wizja najwcześniejszych dziejów Czerska stworzona przez archeologów opiera się głównie na chronologii względnej, wynikającej ze stratygrafii i datowania zabytków, których podstawową masę stanowi mało zróżnicowana ceramika. Podsumowująca wyniki badań ostateczna publikacja wykopalisk w Czersku pozostaje w przygotowaniu. Wstępne ich rezultaty podają: P. Urbańczyk, *Zastosowanie...*, s. 587 – 615; tenże, *The Castle Hill In Czersk – historical summary*, [w] *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millenia*, wyd. P. Urbańczyk, Warszawa 2004, s. 271 – 284; J. Rauhutowa, *Czersk...*; J. Bronicka-Rauhut, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Czersku*, Warszawa 1998. Prace te zawierają szereg ustaleń szczegółowych, natomiast w kwestiach podstawowych nie przedstawiają rezultatów tych badań w jasnej dla historyka postaci. Wątpliwości budzi bezwzględne datowanie i realny a nie domniemany czy ekstrapolowany plan wczesnośredniowiecznego wału grodu, problem relacji chronologicznych pomiędzy grodem a cmentarzyskiem na Wzgórzu Zamkowym, zagadnienie datacji bogatego grobu 609 znajdującego zastanawiające analogie w Kałdusie i może, wbrew zdaniu jego odkrywcy, pochodzącego już z 1 połowy XI wieku (por. J. Rauhutowa, *Wczesnośredniowieczny grobowiec z XII w. z Czerska pod Warszawą*, „Archeologia Polski”, t. 17 (1972), s. 143 - 160; por. też, *Czersk...*, s. 54 - 570), istnienie lub nie kościoła w grodzie wczesnośredniowiecznym (jeśli gród w ogóle istniał wówczas na Wzgórzu Zamkowym a nie na którymś ze wzgórz sąsiednich...). Mniej kontrowersyjną budzą późniejsze dzieje Czerska (patrz: T. Kiersnowska, *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa 1986). Odrębnym problemem pozostaje zagadka początków archidjakonatu czerskiego, stanowiącego do XVIII wieku mazowiecką enklawę diecezji poznańskiej, której niejasna geneza prowokuje do naukowych spekulacji.

⁸ Tak J. Bieniak, *Państwo Mieclawa. Studium analityczne*, Warszawa 1963, s. 28 i 30 - 34.

⁹ Gall Anonim, II, 38-39 (MPH sn, t. 2, 1952, s. 108 - 109).

confinio), który Bolesław zdobył zimą 1107/8 roku z pomocą wojsk ruskich i węgierskich, przesądził według Galla Anonima o ostatecznej klęsce Zbigniewa¹⁰. Gród w całej opowieści pozostaje anonimowy. Określenie „gród Galla”, „gród, który Gallus zbudował”, nie przynosi bowiem jego nazwy. Był nim zapewne Kurów położony w połowie drogi między zajętą przez Krzywoustego Łęczycą a pozostającym w rękach Zbigniewa Płockiem¹¹. Nie miał on jednak dawnych, starych tradycji, skoro pamiętano kto, najwyraźniej niedawno, go wznosił (przekaz nie ma żadnego posmaku mitycznego). Nie zbudowano go wszakże ad hoc z polecenia Zbigniewa na potrzeby obrony przed Bolesławem, byłby to bowiem wówczas „gród, który wznosił (nakazał wznieść) Zbigniew”. Powstanie „grodu Galla” znane ze źródeł pisanych i domniemywane przez archeologów wzniesienie Czerska mogłyby więc być częścią tej samej akcji umacniania przez Piastów podstaw swej władzy w prowincji odzyskanej po tzw. buncie Miecława. I warto tu zauważyć, że druga połowa XI i pierwsza połowa XII wieku (czyli czasy, gdy powstawał Czersk) to okres, gdy Mazowsze stanowi jedną z najważniejszych, jeśli nie najważniejszą prowincję monarchii.

Czy Czersk stał się już wówczas głównym ośrodkiem południowego Mazowsza?¹² Nie jest to wykluczone. Ale grodów, które równie dobrze pełnić mogłyby wówczas tę funkcję znamy co najmniej kilka, jak choćby Sochaczew¹³ czy Grójec¹⁴ (a można by takiego szukać i w okolicach Błonia-Rokitna), natomiast ośrodka, dominującego wyraźnie nad innymi, wciąż brak.

Jeśli chcemy pozostać na gruncie faktów, to podkreślić trzeba, że gród czerski także za czasów drugiej monarchii piastowskiej nie został wspomniany w żadnym źródle pisanim. I z takiego milczenia źródeł wysnuć można przynajmniej jeden uprawniony wniosek: do najważniejszych ośrodków monarchii Czersk na

¹⁰ Gall Anonim, II, 41 (MPH sn, t. 2, 1952, s. 111). Por. H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6, cz. 1, Warszawa 1985, s. 125.

¹¹ W sposób pewny Gród Galla zidentyfikować można jedynie z równie anonimowym „grodem na pograniczu kraju” z tej samej opowieści o upadku Zbigniewa, której stałym wątkiem jest motyw jakiejś warowni, będącej jednym z istotniejszych elementów w walce o władzę między braćmi. Cechami tego grodu wydają się: jego pograniczne ulokowanie w stosunku do właściwego Mazowsza płockiego oraz strategiczne położenie, zawadzające znajdującemu się w 1106/7 roku w Łęczycy Krzywoustemu. Pozwala to umieścić ów gród na Mazowszu Południowym i przyznać mu znaczną rangę. W dotychczasowej literaturze „gród Galla” zidentyfikowano, raczej dowolnie, z Kurowem na Lubelszczyźnie i Kurzelowem nad Pilicą. Bardziej prawdopodobna była teza W. Kętrzyńskiego (tenże, *Niektóre uwagi o autorze i tekście najdawniejszej kroniki polskiej*, Kraków 1909, RAU, t. 53, s. 15), który gród Galla (czyli Gawła), widział w Gawłowie pod Sochaczewem (choć lepiej byłoby go zlokalizować po prostu w Sochaczewie). Problem jego położenia rozstrzygnął niedawno K. Pacuski, przekonująco utożsamiając „gród Galla” (Kura) z Kurowem położonym na pograniczu Mazowsza i ziemi Łęczyckiej (K. Pacuski, *Ziemia gostyńska od XII w. do 1462 r. na tle dziejów Mazowsza płockiego i rawskiego*, [w] *Dzieje Gostynina i ziemi gostyńskiej*, red. M. Chudzyński, Warszawa 1990, s. 71 - 74, tam literatura).

¹² Tak twierdzi Adam Kasperowicz (tenże, *Najdawniejsza...*, s. 23 - 25); por. A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 103 - 104.

¹³ K. Pacuski, *Ziemia gostyńska...*, s. 70 - 71.

¹⁴ S. Suchodolski, *Grójec wczesnośredniowieczny w świetle badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1976 r.*, „Sprawozdania archeologiczne” t. 31 (1979), s. 205 - 223. W Grójcu istniała pierwsza, dowodnie poświadczona kolegiata południowomazowiecka, por. niżej.

przełomie XI/XII wieku raczej nie należał. Gród czerski miał więc wówczas znaczenie lokalne jako jeden z wielu ważniejszych grodów obronnych kraju.

Był on też zapewne administracyjnym ośrodkiem okręgu grodowego. W miejscach takich skupiał się bowiem zarząd ludności służebnej pracującej na rzecz całości państwa i tego właśnie, konkretnego grodu. Śladem organizacji służebnej są w okolicach Czerska dwie lub trzy wsie. Bardzo blisko niego położone były Psary (poświadczone w XV wieku jako Pisary) a w odległości 10 kilometrów istnieje do dziś wieś Konary¹⁵. Obie położone są zbyt blisko Czerska i zarazem zbyt daleko od Grójca, by zaliczać je do okręgu grodowego tego ostatniego. Natomiast 18 kilometrów na południe od Czerska leżą Winiary, które jednak mogły przynależeć już do grodu w Warce. Początki tego miasta są wprawdzie późne (najprawdopodobniej trzynastowieczne), pamiętać jednak trzeba, że grodzisko w Starej Warce datowane jest na XI-XII wiek, a Winiary leżą bliżej Starej Warki niż Czerska¹⁶.

Powstanie grodu w Czersku w drugiej połowie XI wieku zmuszało do utworzenia jako jego zaplecza gospodarczego organizacji służebnej. Częstokwem jedynie jej śladem są nazwy tzw. wsi służebnych. I właśnie druga połowa XI i XII wiek wydają się być czasem rozkwitu organizacji służebnej w Polsce¹⁷. Lokalnym centrum takiej organizacji, według określenia Karola Modzelewskiego¹⁸ „zbiornicą danin”, nie musiał być zresztą koniecznie gród rozumiany jako miejsce obronne¹⁹, choć z pewnością był to bardzo pożądany element zabezpieczenia takiej „zbiornicy”.

Ważnym przyczynkiem do dyskusji nad Czerskiem jako ośrodkiem władzy jest bogaty pochówek odkryty na cmentarzysku zajmującym dziedziniec późniejszego zamku. Grób ten ulokowany był przy ruinach późniejszego, gotyckiego kościoła św. Piotra, który mógł stanąć na miejscu czerskiego (domniemanego!) romańskiego kościoła grodowego. Pochowano w nim mężczyznę, złożonego do ziemi w trumnie i wyposażonego w miecz, włócznię, zdobione wiaderko, złoty pierścień i dwie luksusowe misy brązowe. Pochówek był dotąd datowany na koniec XI - pierwszą połowę XII wieku²⁰. Należać on miał jednak do najstarszych na cmenta-

¹⁵ Psary za: K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego, X-XIII wiek*, Wrocław 1975, mapa; por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 132 i 142. Konary za: K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza...*, mapa; por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 4, Warszawa 1883, s. 319.

¹⁶ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 13; S. Gawlas, *Osadnictwo...*, s. 31 i 42 (mapa). Grodzisko w Starej Warce patrz: *Grodziska Mazowsza i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego)*, Wrocław 1976, s. 129 - 130.

¹⁷ A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 91.

¹⁸ K. Modzelewski, *Organizacja gospodarcza...*, s. 98 - 103.

¹⁹ Z pojęciem grodu wiązały się w staropolszczyźnie nie tylko funkcje militarne, lecz także administracyjne, sądownicze, policyjne a w czasach wczesnopiastowskich z pewnością również i gospodarcze. W rzeczywistości szlacheckiej sądownicze, policyjne i administracyjne znaczenie dominuje już całkowicie w treści tego pojęcia.

²⁰ J. Rauhutowa, *Wczesnośredniowieczny grobowiec z XII w. z Czerska pod Warszawą*, „Archeologia Polski” t. 17 (1972), s. 143 - 160 (datowanie: s. 155); por. też, *Czersk...*, s. 54 - 57.

rzysku, co więcej postulować tu można cofnięcie tej datacji. Zauważyć można bowiem bez trudu, że jego jama grobowa sięgająca głębokości 111,53 m. jest głębsza o pół metra od większości pozostałych grobów i że był to najprawdopodobniej typowy grób komorowy. Misy, podobne do czerskich, znane są ze Skandynawii (znajdowano je na przykład na Gotlandii²¹), ale używano ich też w Zachodniej Europie, zaś w Polsce poza Czerskiem odkryto je na pochodzącym z pierwszej połowy XI wieku cmentarzysku z Kałdusa²². Również wiaderka występują raczej nieco wcześniej, np. w Lutomierniku i w Sowinkach²³ oraz właśnie w Kałdusie²⁴. Dla znalezionej w grobie złotego pierścienia jego odkrywczynie najbliższą analogię znalazła w datowanym na X/XI wiek pierścieniu z Nagyharsany²⁵. Również broń z grobu 609, miecz i włócznia, znajduje swoje jedenastowieczne odpowiedniki w Lutomierniku²⁶.

Bogaty pochówek z Czerska zinterpretowano ongiś jako doczesne szczątki czerskiego pana grodowego²⁷. Brzmi to efektownie ale budzi pewne wątpliwości. Z pewnością powiedzieć można jedynie, że pochówek domniemanego „kasztelana” czerskiego był grobem wojownika dość wysokiej rangi, człowieka należącego do kręgów elity społecznej. Jeśli chcemy koniecznie zgadywać, kim był, to prawdopodobnie wygląda domysł, że pochodził ze środowiska skandynawskich (lub węgorskich) wojowników²⁸. Na Mazowsze mógł trafić jako najemnik w służbie Piastów w pierwszej połowie XI wieku, ich wróg z czasów schyłku pierwszej monarchii piastowskiej, lub ich ruski sojusznik z czasów wojny z Mieclawem²⁹. Późniejsze datowanie jego grobu budzi wątpliwości.

Podkreślić tu trzeba, że podobne, równie bogato wyposażone pochówki o skandynawskich nawiązaniach (w większej już jednak liczbie) odkryto niedawno na cmentarzysku w Kałdusie. Tam jednak cmentarzysko zlokalizowane jest poza gro-

²¹ G. Trotzig, *Craftsmanship and Function*, Stockholm 1991, ryc. 26, 30.

²² W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczne „importy” skandynawskie z Kałdusa*, [w] *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, red. M. Dulnicz, s. 117 - 126 i tamże ryc. 4 i 5. Podobne misy, pochodzące jednak nie z grobu, lecz z podwodnego znaleziska (depozytu ofiarnego?), odnaleziono w rozwalinach mostu na Ostrowiu Lednickim. Szerokie, także jedenastowieczne analogie, były znane już odkrywczynie grobu 609 (J. Bronicka-Rauhut, *Cmentarzysko...*, s. 39 - 40).

²³ A. Krzyszkowski, *Wstępne wyniki badań archeologicznych na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku szkieletowym z X-XI wieku w miejscowości Sowinki, gm. Mosina, woj. poznańskie, stanowisko 23A*, "Wielkopolskie sprawozdania archeologiczne" t. 1 (1992), s. 83 - 102 i ryc. 4. Badacze grobu (J. Bronicka-Rauhut, *Cmentarzysko...*, s.40) znane było datowanie tego rodzaju wiaderka na XI-XII wiek i ich ewidentnie jedenastowieczne przykłady z Lutomiernika.

²⁴ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczne importy...*, ryc. 3.

²⁵ J. Bronicka-Rauhut, *Cmentarzysko...*, s. 34.

²⁶ Przypinaje to J. Bronicka-Rauhut (taż, *Cmentarzysko...*, s. 42 - 43), próbując jednak udowodnić, przez odwołania do możliwych młodszych analogii, dwunastowieczną metrykę pochówku.

²⁷ J. Rauhutowa, *Wczesnośredniowieczny grobowiec...*, s. 158; też, *Czersk...*, s. 55.

²⁸ Przypuszczenie o obecności Węregów na Mazowszu wysunęła T. Kiersnowska (taż, *O pochodzeniu rodu Awdanów*, „Spółeczeństwo Polski średniowiecznej”, t. 5, 1992, s. 69 - 72). Szczątki rzekomego kasztelana czerskiego wykazywały, wg analizy antropologicznej, „wpływ elementu nordyckiego”, patrz J. Rauhutowa, *Wczesnośredniowieczny grobowiec...*, s. 149.

²⁹ O ruskiej pomocy dla Kazimierza Odnowiciela w wojnie z Mieclawem wspomina „Powieść doroczna” pod rokiem 1047. Natomiast Mistrz Wincenty błędnie uznał, że Rusini wspomagali Mieclawa.

dem, w pewnej odległości od istniejącego w nim (a przynajmniej budowanego w pierwszej połowie XI wieku) dużego kościoła o bazylikowym założeniu³⁰. Zmusza to do stwierdzenia, że problem datowania pochówka czerskiego „kasztelana”, jego etnicznej interpretacji i możliwego przypisania do szczytów drabiny społecznej (hipotezy o jego królewskim czy książęcym urodzeniu sięgają chyba zbyt wysoko³¹) daleki jest od rozwiązania. To samo powiedzieć też można o kwestii wzajemnych relacji czasowych i przestrzennych zachodzących pomiędzy czerskim grodem i tamtejszym cmentarzyskiem.

Zdaniem archeologów istnienie pierwszego grodu czerskiego zakończyć miał około połowy XII wieku pożar³². Domniemany gród nie został już po nim odbudowany a na jego miejscu powstał ogromny cmentarz³³. Sądzone, że nawiązywał on do małego cmentarza, który mógł istnieć przy domniemanym kościele grodowym, ten zaś (jeśli istniał) to również został w połowie XII wieku zniszczony. Na jego miejscu mogła zaś powstać jakaś kaplica cmentarna. Dane źródeł archeologicznych wydają się być tu jednak nieco sprzeczne. Niewykluczone wydaje się istnienie na Wzgórzu Zamkowym niewielkiego cmentarza już w pierwszej połowie XI wieku a pewny jest jego rozwój w następnym stuleciu. Ale gdzie wtedy umieścić na Wzgórzu Zamkowym gród (jego domniemany wał nie jest datowany dendrochronologicznie!) i ślady osadnictwa, uznane za pozostałości zabudowy grodu?

Zniszczenie pierwszego grodu w Czersku można próbować powiązać z wydarzeniami, znanymi dziejom pisanim. W początkach rozbicia dzielnicowego Czersk został bowiem po raz pierwszy wspomniany w źródłach. Po śmierci Bolesława Krzywoustego i wprowadzeniu w Polsce pryncypatu, senior, Władysław II, dążąc do przywrócenia jedynowładztwa, zawarł sojusz z księciem kijowskim Wsiewołodem Olegowiczem. Umocniło go małżeństwo syna Władysława, Bolesława Wysokiego, z córką Wsiewołoda, Zwienisławą. Władysław II uderzył następnie na swego brata, Bolesława Kędzierzawego, rządzącego w dzielnicy mazowieckiej. Zimą 1142/3 roku, jak podaje latopis hipacki, „posłał Wsiewołod syna swojego Światosława, Izjasława Dawidowicza z Włodzimierzem Halickim na po-

³⁰ W. Chudziak, *Wczesnośredniowieczna przestrzeń sakralna in Culmine na Pomorzu Nadwiślańskim*, Toruń 2003 (seria: Mons Sancti Laurentii, t. 1). W tejże serii wydane ma być wkrótce opracowanie cmentarzyska w Kałdusie).

³¹ Ostatnio, w pełni zasadnie, wskazano na obecność w Polsce ludzi z najwyższych kręgów elity skandynawskiej – J. Banaszekiewicz, *(Lestek (Lesir) i Lechici (Lesar) w średniowiecznej tradycji skandynawskiej*, „Kwartalnik Historyczny” t. 108 (2001), z. 1, s. 4 - 7) dowiódł, że w 1031 roku Harald Hardrade wspomagał Jarosława w jego wyprawie na Mieszka II, a Tomasz Jurek (tenże, *Kim był komes wrocławski Magnus?*, „Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej”, Toruń, s. 181 - 192) wywiódł ze Skandynawii komesa Magnusa (od jego imienia najprawdopodobniej pochodzi nazwa nieodległej od Czerska wsi Magnuszew!). O stwierdzonym już dawno skandynawskim pochodzeniu Awdańców przypomniała natomiast T. Kiersnowska (taż, *O pochodzeniu rodu Awdańców...*, patrz wyżej, przyp. 26). Wojownik pochowany w Czersku należał jednak raczej do warstwy elity wojowniczej niższej niż ród królewski, tej samej zresztą warstwy, do której zaliczyć można podobnie jak on wyposażonych wojów z Kałdusa.

³² J. Ruhutowa, *Czersk...*, s. 73; por. P. Urbańczyk, *Zastosowanie...*, s. 609.

³³ Badania tego cmentarzyska podsumowała monografia J. Bronickiej-Rauhut, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Czersku...* (patrz wyżej, przyp. 2).

moc zięciowi swojemu Władysławowi, na brata jego, na młodszego, na Bolesława”. Oddziały ruskie, a zapewne i wojska Władysława II, spotkały się „u Czerniezska”³⁴, czyli pod Czerskiem. Pomysł odniesienia tej wzmianki do Czerwińska nie przekonuje³⁵. Według Mistrza Wincentego (Kadłubka) „cudzoziemskie” czyli ruskie wojska, a wraz z nimi zapewne i oddziały Władysława II, doznały w tej kampanii klęski nad Pilicą, gdzie pokonali je Mazowszanie Bolesława Kędzierzawego³⁶. Czerwińsk jest raczej odległy od rysującego się w ten sposób dość jasno terenu walk.

Domniemane przez archeologów zniszczenie pierwszego grodu czerskiego około połowy XII wieku spróbowano więc powiązać z kampanią 1142/3 roku³⁷. Jest to hipoteza interesująca. Skoro Czersk należał do Bolesława Kędzierzawego to spotykające się przy nim armie jego wrogów, polskie oddziały Władysława II i ruskie wojska posłane przez Wsiewołoda, jeśli chciały następnie działać nad Pilicą, to powinny gród czerski zająć lub zniszczyć. Ruś zresztą, chcąc przejść przez Wisłę nie mogła zignorować grodu wroga broniącego w tym miejscu przeprawy a tym bardziej pozostawić go na swych tyłach. Niszczenie grodów juniorów przez Władysława II i wspomagające go wojska ruskie wspomina zresztą (choć dopiero w opisie następnej kampanii) Mistrz Wincenty. Być może do zniszczonych wówczas grodów należał też i ten w Starej Warce nad Pilicą, który przestał istnieć właśnie w XII wieku.

I tak postulowany przez archeologów gród czerski z czasów drugiej monarchii piastowskiej i początków rozbitcia dzielnicowego znajduje, wprawdzie dopiero u swego kresu, jedyne, lecz w miarę jednoznaczne, poświadczenie w źródle pisanym. Niepodważalnym świadectwem jego istnienia są też nazwy, dwóch, może trzech wsi służebnych z okolic Czerska. Czy możemy mieć jednak absolutną pewność, że czerski gród zawsze znajdował się w tym samym miejscu co późniejszy zamek? Może na Wzgórzu Zamkowym wzniesiono go dopiero w początkach XII wieku na miejscu wcześniejszego, zapewne jedenastowiecznego cmentarzyka z pochówkiem skandynawskiego drużynnika? A może nawet jeszcze w pierwszej połowie XII wieku gród i owszem istniał, ale w innym miejscu, choćby na którymś z sąsiednich wzgórz. Wzgórze Zamkowe, na którym do dziś istnieją malownicze ruiny czerskiego zamku jest bowiem tylko jedną z trzech sąsiadujących ze sobą kul-

³⁴ *Ipatiewskaja letopis*, izd. 3-je, PSRL t. 2, Pietrograd 1923, s. 310.

³⁵ Tak J. Rauhutowa, *Czersk...*, s. 163. Wątpliwości takie słusznie odrzucał G. Labuda, *Zabiegi o utrzymanie jedności państwa polskiego w latach 1138-1146*, „Kwartalnik Historyczny” t. 66 (1959), z. 4, s. 1155. Wariant „u Czerwińska” w trzecim wydaniu latopisu nie jest zresztą odnotowany, jako jedyny wariant odmienny od podstawowego tekstu wydawca podaje tam jedynie „u Czerniezska”.

³⁶ Mistrz Wincenty, III, 28; MPH, sn, t.11, 1994, s.120; por. H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 6, cz. 1, s. 148 -149. Miejsca bitwy można szukać w okolicach wsi Pilica (Pilecza) położonej nad Pilicą koło Starej Warki.

³⁷ S. Suchodolski, *Czersk wczesnośredniowieczny w świetle badań 1961 r.*, [w] 1962. *Rok ziemi mazowieckiej*, Warszawa 1962, s. 140; S. Gawlas, *Osadnictwo ziemi czerskiej w średniowieczu. XII-XV w.*, [w] *Dzieje Warki 1321-1971. Studia i Materiały*, praca zbiorowa, red. B. Dymek i inni, Warszawa 1975, s. 32; J. Rauhutowa, *Czersk...*, s. 163; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 33.

minacji skarpy wiślanej, ale za to jedyną dobrze przebadaną przez archeologów³⁸.

Po 1142/3 roku Czersk na długo znika ze źródeł pisanych. Ziemia czerska staje się wówczas najprawdopodobniej integralną częścią dzielnicy mazowieckiej. A na miejscu czerskiego grodu (jeśli wcześniej istniał tam, gdzie lokują go archeolodzy) rozpościerał się wówczas ogromny cmentarz³⁹.

3. Drugi gród czerski.

Czersk stolicą Południowego Mazowsza

Następne wzmianki mówiące o Czersku znajdujemy dopiero w dokumentach z połowy XIII wieku; wtedy właśnie staje się on dowodnie głównym ośrodkiem małej dzielnicy, określanej jako „terytorium czerskie”. Przed 1242 rokiem (gdy w źródłach po raz pierwszy pojawia się wojewoda czerski) Konrad I Mazowiecki wyodrębnił ziemię czerską, od razu zapewne w kształcie, w jakim pojawia się ona w drugiej połowie XIII wieku, obejmującym całe Mazowsze Południowe⁴⁰. Nowy, drugi gród czerski już wówczas istniał lub był właśnie budowany. Grodem kasztelańskim Czersk został bowiem (zapewne ponownie) najprawdopodobniej już przed 1231 rokiem. W wydanym wówczas dokumencie Konrad Mazowiecki uwalniał od służebności i posług wsie biskupa poznańskiego leżące w okręgach grodowych Sochaczewa, Czerska i Skrzynna⁴¹. Pierwsze dwie miejscowości leżą na Mazowszu Południowym, Skrzynno zaś na związanym z nim Zapiliczu. Sformułowanie użyte w dokumencie nie pozostawia wątpliwości, iż stanowiły one centralne ośrodki swych okręgów⁴². Dokument Konrada nie mówi wprawdzie wprost o Czersku jako grodzie, ale okręg grodowy bez grodu używającego mu swego imienia wydaje się konstrukcją mało prawdopodobną⁴³. Jednoznaczne potwierdzenie istnienia grodu przynosi dokument nadania komesowi Gotardowi wsi Służew, wydany przez Konrada 27 kwietnia 1245 roku, w dniu konsekracji kolegiaty w Czersku, datowany także „in castro”⁴⁴. Można więc uwierzyć w późną relację Jana Długosza, który pod rokiem 1233 swoich Roczników wspomina, że Konrad Mazowiecki wzięł „w swoim warownym zamku w Czersku” młodego Bolesława Wstydlwego i

³⁸ Zakres badań poza Wzgórzem Zamkowym patrz: J. Rauhut, *Czersk...*, s. 15 - 19 i ryc. 2.

³⁹ Praca J. Bronickiej-Rauhut (*Cmentarzysko...*, patrz wyżej, przyp. 2) pokazuje, że pochowano na nim co najmniej 1000 osób. Czas funkcjonowania cmentarza nie rysuje się jednak całkiem jasno.

⁴⁰ A. Kasperowicz, *Najdawniejsza...*, s. 30.

⁴¹ - - *villas Poznaniensis ecclesie per Sochacew et Cirsk et per Scrinno constitutas, libertati condonamus* - - CDMas., 1919, nr 303, s. 349; por. S. Suchodolski, *Czersk...*, s. 140; S. Gawlas, *Osadnictwo...*, s. 27; A. Kasperowicz, *Najdawniejsza...*, s. 22; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 12; A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 92 - 93.

⁴² A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 92 - 93. *Castrum*, lub jego nazwa własna, mogło oznaczać zarówno gród jak i jego okręg grodowy, jak w tym wypadku, por. K. Modzelewski, *Organizacja...*, s. 98.

⁴³ Nie zgadzam się więc z domysłem T. Kiersnowskiej (*Czersk...*, s. 18), iż pobyt Konrada w Czersku w 1241 roku (poświadczony jedynie przez podejrzany odpis dokumentu nadania Służewa dla Gotarda, patrz niżej) wiązać można z rozpoczęciem odbudowy grodu.

⁴⁴ J. Nowacki, *Nieznanne dokumenty z XIII wieku*, „Nasza Przeszłość” t. 4 (1948), s. 285 (dokument nr 3). Publikowany wg odpisu z oryginału zachowanego w Acta Episcopalia Andrzeja z Bnina. Poprzednio w obiegu naukowym znany był on z gorszych kopii (CDP, t. 1, 1847, nr 32; CDMas., t. 1, 1919, nr 407 i nr 433), pomijających wiele istotnych szczegółów, jak choćby formuła datacyjna, z której dowiadujemy się o jego wydaniu w dniu konsekracji kościoła w grodzie czerskim; por. niżej.

jego matkę Grzymisławę (zanim przeniósł ich do Sieciechowa skąd zdołali uciec)⁴⁵. Długosz nie wykluczał zresztą, że już w 1229 roku Konrad więził w Czersku Henryka Brodatego, lecz dawał pierwszeństwo źródłom twierdzącym, że przetrzymywano go w Płocku⁴⁶.

Tak więc gdzieś w końcu pierwszej ćwierci XIII stulecia nastąpiła budowa grodu w Czersku (lub jego odbudowa na Wzgórzu Zamkowym po około trzech czwartych wieku opuszczenia). Według Przemysława Urbańczyka w pierwszej połowie XIII wieku na Wzgórzu Zamkowym dokonano niwelacji terenu cmentarza a następnie, po pewnej przerwie, zbudowano nowy, drugi gród⁴⁷. Jeśli założyć, że pierwszy gród czerski istniał na Wzgórzu Zamkowym to zacieśniało by to czas funkcjonowania cmentarza do około 70-80 lat, a wyjątkiem byłby teren w pobliżu kościoła, gdzie zmarłych dowodnie chowano już wcześniej (może nawet dużo wcześniej), ale także i później, aż do schyłku XIII wieku⁴⁸. Okres pewnej przerwy po niwelacji używanego wciąż cmentarza, bynajmniej nie starego cmentarzyska, wcale nie dziwi; zdumiewa raczej decyzja zniszczenia miejsca, gdzie ludność okolicy chowała swych zmarłych, co również według kryteriów średniowiecznych musiało zostać ocenione jako akt barbarzyński. Jedyne dogodne położenie strategiczne oraz wysokość wzgórza i – ewentualnie – resztki dawnych wałów, które można było wykorzystać jako podwaliny nowych umocnień mogły skłonić do takiej decyzji⁴⁹. Na jej podjęcie – sędzę – zdecydować się mógł jedynie bezwzględny i dość despotyczny władca. Takiej właśnie oceny doczekał się w polskiej historiografii Konrad Mazowiecki⁵⁰. A Czersk pojawił się w polskich źródłach pisanych po raz pierwszy właśnie za księcia Konrada. I to on był najprawdopodobniej założycielem drugiego grodu w Czersku.

Gdzie jednak istniał gród czerski pomiędzy 1142/3 rokiem (lub nawet wcześniej) a pierwszą ćwiercią XIII wieku? Postawiono tu kilka hipotez, lokując go m.in. na sąsiednim wzgórzu. Znajduje się dziś na nim dziewiętnastowieczny kościół parafialny pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego. Poprzedni, pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny stał do końca XVIII wieku w innym miejscu, na trzecim, najdalej na północ wysuniętym wzniesieniu czerskiego frag-

⁴⁵ Jan Długosz, *Annales*, ks. VI, rok 1233: Ioanni Dlugossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, t.3, Varsaviae 1973, s. 266; por. B. Włodarski, *Polityczne plany Konrada I księcia mazowieckiego*, (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, rocznik 76, z. 1, 1971), s. 44 - 45; to wydarzeń patrz: A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 126.

⁴⁶ Jan Długosz, *Annales*, ks. VI, rok 1228: Ioanni Dlugossi Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, t.3, Varsaviae 1973, s. 313.

⁴⁷ P. Urbańczyk, *Zastosowanie...*, s. 610

⁴⁸ Tak T. Kiersnowska (*Czersk...*, s. 33); wg S. Suchodolskiego (*Czersk wczesnośredniowieczny*, [w] *Szkice z najdawniejszej przeszłości Mazowsza*, Wrocław-Warszawa, s. 158) cmentarz funkcjonował przez cały wiek XIII (por. też S. Suchodolski, *Czersk...*, s. 136 - 137).

⁴⁹ T. Kiersnowska, *Czersk w średniowieczu*, [w] *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piaseczyńskiego*, red. J. Antoniewicz, Warszawa 1973, s. 206.

⁵⁰ Por. surową, współczesną ocenę księcia Konrada pióra Aleksandra Gieyszтора, (*Trzy stulecia...*, s.131). Najbardziej jaskrawe przykłady jego drakońskich posunięć to zamordowanie wojewody Krystyna i kanonika Jana Czapl; patrz K. Pacuski, *Ziemia gostynińska...*, s. 86 i 92 - 93.

mentu skarpy wiślanej, zwanym ongiś Poświętnym, potem Księżą Górą⁵¹. Na środkowym wzgórzu zauważono istnienie grubej warstwy kulturowej brak jednak jak dotąd dowodów istnienia wałów⁵². Najprościej problem wyjaśnia przypuszczenie, że pomiędzy 1142/3 rokiem a końcem pierwszej ćwierci XIII wieku grodu czerskiego po prostu nie było. Żadne źródło pisane i żadne znane obecnie źródło archeologiczne nie świadczy bowiem o jego istnieniu w tym czasie. Hipotezy lokujące go poza Wzgórzem Zamkowym, bez oparcia w zmuszających do tego faktach, grzeszą więc przy obecnym stanie badań mnożeniem bytów ponad potrzebę. Ale jest to chyba stan rzeczy wynikający z braku dostatecznej wiedzy o tym co działo się na wzgórzu środkowym i na „Księżej Górze”. Trudno doprawdy wyobrazić sobie, by funkcję społecznego i religijnego centrum tego regionu pełnił wówczas jedynie cmentarz.

Nowy, „drugi” gród czeski szybko uzyskał znaczenie dużo większe od swego poprzednika. I były po temu powody. W XIII wieku Czersk, jak stwierdził Stanisław Suchodolski „znajdował się w miejscu niezwykle dogodnym, zarówno ze względu na obronność, jak też położenie na skrzyżowaniu dróg: z północy na południe (...) oraz z zachodu na wschód, w miejscu łatwej przeprawy”⁵³. Blisko też było z Czerska na Ruś, z którą w XIII wieku książęta mazowieccy, podobnie zresztą jak i wcześniej, chętnie wchodzili w aliance⁵⁴. W efekcie Czersk stał się na Południowym Mazowszu centrum władzy kościelnej i świeckiej (tym ostatnim wprowadzie co najwyżej na czas jednego stulecia). Utworzenie nowego ośrodka władzy dokonało się w czasie niewiele dłuższym jak jedno-dwa dziesięciolecia. Nigdy jednak nie otrzymał on wystarczająco mocnych fundamentów dla swej stołeczności.

a. Czersk jako stolica książęca

Rozpatrzmy najpierw źródła dotyczące władzy "świeckiej", książęcej. W latach trzydziestych XIII wieku Konrad Mazowiecki wydzielił dzielnice swym synom: Kazimierz dostał Kujawy i Ziemię Dobrzyńską, Bolesław Mazowsze Północne (płockie) i Sandomierszczyznę, natomiast dla siebie i swego nieletniego syna Siemowita Konrad pozostawił Mazowsze Południowe i odebrane Grzymiśławie ziemie łączyczką i sieradzką⁵⁵. Od tego czasu miano Mazowsza nosi na pieczęciach jedynie Mazowsze płockie (we władaniu Bolesława), Mazowsze Południowe, pozostawiając

⁵¹ S. Suchodolski, *Czersk wczesnośredniowieczny...*, s. 159; T. Kiersnowska, *Czersk w średniowieczu...*, s. 206; J. Rauhutowa, *Czersk...*, ryc.2 (po s. 16).

⁵² S. Suchodolski, *Czersk...*, s. 141; tenże, *Czersk wczesnośredniowieczny...*, s. 158 - 159; T. Kiersnowska, *Czersk w średniowieczu...*, s. 210; S. Gawlas, *Osadnictwo...*, s. 32.

⁵³ S. Suchodolski, *Czersk...*, s. 143; szerzej przyczyny rozkwitu Czerska rozpatrywali wcześniej A. Gieysztor, S. Herbst, E. Szwankowski, *Kształty Warszawy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” t. 9 (1947), nr 1/2 (czerwiec 1947), s. 166; por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 152 - 157; położenie Czerska analizował też szeroko S. Gawlas, *Osadnictwo...*, s. 28 - 34 i n.

⁵⁴ B. Włodarski, *Alians rusko-mazowiecki z drugiej połowy XIII wieku. Karta z dziejów Konrada II Mazowieckiego*, [w] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 611 - 612.

⁵⁵ J. Rauhutowa, S. Suchodolski, *Czersk we wczesnym średniowieczu*, [w] *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piaseczyńskiego*, red. J. Antoniewicz, Warszawa 1973, s. 190; S. Gawlas, *Osadnictwo...*, s. 26 - 27; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 18.

stające w ręku Konrada, określane jest jako „Chyrnsc” lub „Cirnsc”⁵⁶. Po śmierci Konrada (31 sierpnia 1247) Siemowit I rozpoczął samodzielne władanie w Czersku (Łęczycę odebrał mu jego brat Kazimierz Kujawski⁵⁷), ale już w 1248 roku zmarł jego brat Bolesław i Siemowit objął po nim rządy w Płocku⁵⁸. Od tego czasu tytułował się jako „dux Mazovie et de Czyrnsc” (np. w 1256 roku) lub „dux Mazoviae et prouinciae Czirnensis” (np. w 1257 roku)⁵⁹. Pojawiające się w tytularze Siemowita „terytorium czerskie” (terra, provincia, dominium Cirnensis) było oczywiście znacznie szersze niż teren jednej kasztelanii czerskiej i pokrywało się w przybliżeniu z obszarem archidiaconatu⁶⁰. Jego nazwa i stolica były nowe, lecz teren jako odrębna prowincja południowomazowiecka ukształtował się być może dużo wcześniej i początki odrębności tego terytorium sięgać mogły czasów plemiennych⁶¹.

Konrad najwyraźniej pragnął uczynić z Czerska ośrodek tej prowincji. Za jego panowania Czersk stał się siedzibą urzędów ziemskich i dworskich. Stołeczność Czerska wzmocnić też miało przeniesienie tam z Grójca kolegiaty. Z urzędników książęcych jako pierwszy poświadczony został w 1241 roku sędzia czerski Mściwniew⁶². W 1242 roku spotykamy już wojewodę czerskiego. Na liście świadków przywileju księcia Konrada dla klasztoru w Tyńcu pojawia się bowiem wów-

⁵⁶ S. Suchodolski, *Czersk wczesnośredniowieczny...*, s. 150.

⁵⁷ H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego Mazowsza w XIII wieku. Rządy Ziemowita Konradowica*, [w] *Księga ku czci Oskara Haleckiego*, Warszawa 1935, s. 205.

⁵⁸ E. Suchodolska, *Dzieje polityczne [Mazowsza] (połowa XIII- połowa XIV w.)*, [w] *Dzieje Mazowsza*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 177 - 178; H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego...*, s. 206.

⁵⁹ CDP, t. 1, 1847, nr 45, s.76; DKiM, 1888, nr 12, s. 297, dalsze przykłady różnych wariantów jego tytułury tamże, wg indeksu, s. 450; por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 20.

⁶⁰ H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego...*, s. 207, 212; S. Gawlas, *Osadnictwo...*, s. 26; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 12 i 152 oraz ryc.1 po s. 16 (mapa); por. S. Arnold, *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII-XIII)*, „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski” z.2, Kraków 1927, s. 66 - 71; obszar i granice archidiaconatu najobszerniej opisuje J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2, „Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój”, Poznań 1964, s. 35 - 39.

⁶¹ Tak uważali: T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*, „Studia z dziejów osadnictwa” t.5, Wrocław 1967, s. 14; A. Kasperowicz, *Najdawniejsza...*; A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 89 - 90. Wątpliwości podnosił w tej kwestii S. Gawlas (*Osadnictwo...*, s. 26) wskazując na słabe poświadczenia Grójca typowanego na centrum takiej prowincji. Według rozpoznania archeologicznego (M. Dulnicz, *Stan i potrzeby badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na Mazowszu*, [w] *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, red. Z. Kurnatowska, Poznań-Warszawa, s. 243 - 261). Mazowsze Południowe (poniżej linii Wisły i Bugu, powyżej Pilicy, i pomiędzy dolną Bzurą i Rawką na zachodzie oraz wododziałem Świdra-Liwca na wschodzie) wyraźnie odstaje gęstością zaludnienia od głównych skupisk osadnictwa regionu (płockiego, drohickiego, łęczyckiego). Czyżby więc powstanie małej prowincji południowomazowieckiej nie miało swoich korzeni w czasach plemiennych? Rozwój tej ziemi mógł oczywiście nastąpić później (po buncie Miecława, za Bolesława Śmiałego, za Krzywoustego), ale wtedy inaczej należałoby spojrzeć na początki archidiaconatu południowomazowieckiego (patrz niżej). Źródła archeologiczne mogą tu wszakże nie odzwierciedlać znaczenia tego terenu o owym czasie. Warto zwrócić uwagę, jak mało osad i cmentarzysk pojawia się na nim w porównaniu do grodzisk, nie mniej licznych przecież, jak w okolicach Łęczycy (por. M. Dulnicz, *Stan i potrzeby...*, mapa 2).

⁶² Wymieniony wśród świadków oryginalnego dokumentu Konrada z 18 września 1241 roku, CDMas., t. 1, 1919, nr 416, s. 493.

czas *Sudo palatinus de Cyrnsco*⁶³, którego można próbować utożsamić z Sądem, późniejszym kasztelanem krakowskim⁶⁴. Niestety jest to dokument podejrzany⁶⁵ a Sąd jako wojewoda czerski występuje jedynie w nim. Jeśli odrzucić jego wiarygodność, to początki ustanowienia przez Konrada odrębnej prowincji czerskiej dałoby się ściśle powiązać z erekcją kościoła kolegiackiego św. Piotra (1245 rok) i przeniesieniem tam kanoników z Grójca. Kolejny, tym razem dobrze poświadczony wojewoda czerski pojawia się bowiem w źródłach już po tej dacie. Był nim niejaki Wojciech. Po raz pierwszy występuje on na zachowanym w oryginale dokumencie Konrada z 2 października 1246 roku (jako *Albertus palatinus Chir[nensis]*), obok m.in. wojewody (północno) mazowieckiego Abrahama⁶⁶. W grudniu 1249 roku pojawia się na dokumencie Kazimierza księcia Kujaw i Łęczycy wydanym podczas jego zjazdu z bratem Siemowitem I i księciem krakowskim Bolesławem w Inowłodzu⁶⁷. Urząd piastował długo, bowiem jeszcze w 1258 roku Bolesław Wstydlivy wystawił dokument w obecności księcia Siemowita I i Wojciecha, wojewody czerskiego⁶⁸. Wojewodowie czerscy nie byli urzędnikami dworskimi lecz terytorialnymi⁶⁹. Dwór Konrada rezydował bowiem w Łęczycy a jego syn Siemowit po krótkim władaniu w Czersku przeniósł się do Płocka. Na miejscu pozostał wojewoda Wojciech, najpierw służąc tam Konradowi a potem Siemowitowi. Po 1245 pojawiają się w źródłach i inni czerscy urzędnicy⁷⁰ a w dokumentach dotyczących spraw terytorium czerskiego nie świadkują nigdy urzędnicy z określeniem „mazowiecki”⁷¹. Siemowit I władając nad Mazowszem i nad terytorium czerskim posiadał kancelarię i w Płocku, i w Czersku, a jego kanclerzem czerskim był najpierw (1249-1254) Teofil, archidiakon czerski i kanonik poznański, a później (1249-1257) Jan Węgrzyn, poprzednio podkanclerzy przy Teofilu⁷².

W latach 1247-48 w Czersku panował najmłodszy syn Konrada, Siemowit⁷³. Na stolicę Czersk nie całkiem się jednak nadawał; brak w nim było, mimo erekcji niewielkiego kościoła kolegiackiego, świątyni właściwej dla potrzeb władcy i odpowiedniej, reprezentacyjnej siedziby. Dlatego też stolicą Konrada była Łęczy-

⁶³ KDKTyn., 1875, nr 18, s. 42.

⁶⁴ Tak A. Kasperowicz, *Najdawniejsza...*, s. 29; sceptycznie na możliwość takiego utożsamienia patrzy J. Wroniszewski, *Sąd*, [w] PSB, t. 35, Kraków, s. 373 - 374.

⁶⁵ Patrz H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego...*, s. 206, przyp. 6, tam literatura.

⁶⁶ KDWlkp., t. 1, 1877, nr 597, s. 557; por. H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego...*, s. 206 - 207. Ów Wojciech (Albertus) może być tożsamy z Wojciechem (Albertem), synem Arnolda z dokumentu nadania Służewa Gotardowi w dniu konsekracji kościoła św. Piotra (patrz wyżej); jeśli tak, to wystąpił tam jeszcze bez tytułu wojewody.

⁶⁷ *Comes Woichec palatinus de Chirnesch* - K. Maleczyński, *Dwa nieznanne dokumenty jędrzejowskie z XIII w.*, "Kwartalnik Historyczny" t.38 (1924) z. 4, s. 459.

⁶⁸ *presente - - duce Semovitho et Alberto Palatino eius Cyrnensi* - KDMp., t. 1, 1876, nr. 51, s. 63.

⁶⁹ A. Kasperowicz, *Najdawniejsza...*, s.30.

⁷⁰ Tamże, s. 30-32; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 18 - 22.

⁷¹ A. Kasperowicz, *Najdawniejsza...*, s. 31.

⁷² E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248-1345. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1977, s. 27 - 30, tam źródła i literatura.

⁷³ Tamże, *Dzieje polityczne...*, s. 177 - 184; H. Paszkiewicz, *Z życia politycznego...*, s. 205 - 206.

ca, w której istniał i monumentalny kościół (w Tumie), i reprezentacyjny zamek⁷⁴. Siemowit po śmierci ojca objął wszakże panowanie jedynie nad terytorium czerskim (przeznaczoną dlań również Łęczycę zagarnął jego brat Kazimierz, gdy Siemowit zajęty był pogrzebem Konrada). Czersk stał się stolicą księstwa, lecz trwało to jedynie kilka-kilkanaście miesięcy. Rychła śmierć Bolesława, najstarszego z Konradowiców, pozwoliła Siemowitowi objąć po nim schedę i panować w Płocku⁷⁵. Tam też, mimo że Siemowit bywał w Czersku, znalazła się jego stolica. Czersk pozostał w tym czasie ośrodkiem administracji południowego Mazowsza. Jako książęce rezydencje pojawiają się wówczas, oczywiście obok Płocka, raczej Błonie, Grójec i Jazdów⁷⁶. I właśnie w Jazdowie, w noc świętojańską z 23 na 24 czerwca 1262 roku Siemowit zginął, gdy zdobyli go nagłym atakiem (a może i zdradą) Litwini. Pojmanego Siemowita osobiście zamordował dowodzący litewskim oddziałem ruski awanturnik Ostafij Konstantynowicz a syn księcia, Konrad II, dostał się do niewoli⁷⁷.

Konrad II przebywał w niewoli zapewne aż do 1264 roku⁷⁸. Gdy odzyskał wolność i powrócił na Mazowsze nastąpił w drugiej połowie lat sześćdziesiątych podział spuścizny po Siemowicie między jego synów. Konrad II otrzymał Czersk i część Mazowsza północnego. Jego młodszy brat Bolesław natomiast (gdy doszedł do lat sprawnych) objął panowanie w Płocku, skąd władał w większej części Mazowsza północnego oraz w Rawie i w Gostyninie⁷⁹.

Najazd Litwinów spustoszył w 1262 roku całe Mazowsze, lecz jak podaje Kronika Wielkopolska weszli oni najpierw ostrożnie (*caute*) do ziemi czerskiej (*in terram Cirznenensem*), poczem *Mazouie ipsam totaliter igne et gladio devastarunt*⁸⁰. Był to zapewne jeden z trzech zagonów litewskich, który posuwał się szlakiem wzdłuż Narwi i Bugu przez Wiznę i Łomżę, i spustoszył prawobrzeżną część ziemi czerskiej⁸¹. Zniszczenie grodu w Czersku nie zostało źródłowo odnotowane. T. Kiersnowska dostrzegła wprawdzie ślady pożaru grodu czerskiego w trzeciej ćwierci XIII wieku, z jej interpretacją nie zgadza się jednak P. Urbańczyk⁸². Z przekazu Kroniki Wielkopolskiej wynika, że w 1262 roku ziemia czerska poniosła najmniejsze stosunkowo straty, gród czerski mógł więc przetrwać najazdy litewskie

⁷⁴ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 19 - 20.

⁷⁵ Okoliczności tych wydarzeń przedstawia K. Pacuski, *Ziemia gostynińska...*, s. 95.

⁷⁶ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 20 - 22.

⁷⁷ *Kronika wielkopolska*, c. 138: MPH sn, t. 8, 1970, s. 116 - 117; Jan Długosz, *Annales*, ks. VII, rok 1262: Ioannis Długossi Annales, t. 4, Varsaviae 1975, s. 135 - 136; A. Gieysztor, *Działania wojenne Litwy w 1262 roku i zdobycie Jazdowa*, [w] *Studia historyczne [ofiarowane] S. Herbstowi na sześćdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 1967 (Zeszyty Naukowe WAP, seria historyczna, nr 15/48/), s. 5 - 10.

⁷⁸ B. Włodarski, *Konrad II*, [w] PSB, t. 13, Wrocław - Warszawa - Kraków 1967-1968, s. 587; K. Pacuski, *Ziemia gostynińska...*, s. 97 - 98; E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 182 - 185.

⁷⁹ K. Pacuski, *Ziemia gostynińska...*, s. 103; E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 185. Płock, choć zniszczony w 1262 roku podobnie jak Jazdów, został natychmiast odbudowany (*Kronika Wielkopolska*, c. 139: MPH sn, t. 8, 1970, s. 117).

⁸⁰ *Kronika wielkopolska*, c. 138: MPH sn, t. 8, 1970, s. 116 - 117; por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 22.

⁸¹ A. Gieysztor, *Działania wojenne Litwy...*, s. 8 - 10.

⁸² T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 23, 43; P. Urbańczyk, *Zastosowanie...*, s. 610 - 611.

i jako jeden z nielicznych ocalałych na Mazowszu ośrodków stać się stolicą Konrada II.

Jak podkreśla T. Kiersnowska, „z trzydziestoletniego panowania tego księcia zachowało się bardzo mało dokumentów, zapewne na skutek niszczycielskich wojen domowych i najazdów nieprzyjacielskich”. Uzupełniają je jednak relacje kronikarskie⁸³. Funkcje rezydencjonalne pełniły wówczas nadal grody w Jazdowie i Błoniu, ale właśnie oba te ośrodki doznały za panowania Konrada II poważnych zniszczeń. Jazdów spalony został w 1281 roku (lub w następnym), gdy zdobył go Bolesław II, obrabowując przedtem żonę i córkę brata⁸⁴; zaś Błonie zniszczone zostało przed 1288 rokiem⁸⁵. Czersk natomiast, według wyników wykopalisk charakteryzuje w tym czasie najintensywniejsza w całej jego historii zabudowa⁸⁶. Sądzę więc, że nie tylko u schyłku życia Konrada II, jak sugeruje T. Kiersnowska⁸⁷, lecz przez cały czas panowania tego księcia, Czersk był jego rezydencją i stolicą, nie tylko tytułarną.

Przerwa w czasach faktycznej stołeczności Czerska nastąpiła po śmierci Konrada II w 1294 roku⁸⁸. Dziedzictwo po zmarłym bez męskiego potomka księciu przejął brat Bolesław II, książę płocki, panujący odąd przez 19 lat na całym Mazowszu. Jego stolicą pozostał oczywiście Płock⁸⁹. Śladu pobytów Bolesława w Czersku brak, gród pełnił jednak nieprzerwanie rolę stolicy Mazowsza południowego⁹⁰. Póki trwał podział Mazowsza na księstwa Konrada II i Bolesława II istniały też ich dwie odrębne kancelarie, czerska i płocka. Czy taki stan rzeczy utrzymał się po 1294 roku pozostaje niejasne. W 1304 roku w jednym dokumencie pojawiają się dwaj kanclerze Bolesława II, mazowiecki i czerski⁹¹, ale E. Suchodolska⁹² widzi w tym raczej dowód restytuowania kancelarii czerskiej po okresie niebytu.

Po śmierci Bolesława II w 1313 roku, nawet nieco wcześniej, Czersk stał się na powrót stolicą książęcą. Drugi syn Bolesława II, Trojden, panował jednak z czerskiego grodu już tylko nad częścią południowego Mazowsza⁹³. Własną dzielnicę otrzymał u schyłku życia ojca, zapewne wkrótce potem, gdy poślubił Marię, córkę króla halickiego Jerzego, co nastąpiło nie później (lub niewiele później) niż w

⁸³ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 22. Dzieje księstwa czerskiego w tym czasie przedstawiła E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 185 - 194.

⁸⁴ por. K. Pacuski, *Ziemia gostynińska...*, s. 106.

⁸⁵ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 23 - 24; por. M. W. Solarz, *Błonie – książęce miasto na Mazowszu*, Błonie 1996, s.21 (jest to dobra, choć amatorska, lokalna monografia Błonia).

⁸⁶ P. Urbańczyk, *Zastosowanie...*, s. 610 - 611.

⁸⁷ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 24.

⁸⁸ B. Włodarski, *Konrad II...*, s. 587 - 588.

⁸⁹ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 24 - 25.

⁹⁰ Tamże, s. 25.

⁹¹ NKDMaz., t. 2, 1989, nr 117, s. 114.

⁹² E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu...*, s. 64 - 68.

⁹³ Granice działów trzech synów Bolesława II nie rysują się całkiem jasno i są przedmiotem dyskusji, patrz E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 194 - 198, tam literatura.

1309 roku⁹⁴. Jego ojciec jeszcze 22 lutego 1310 roku tytułował się księciem mazowieckim i czerskim⁹⁵, lecz już w 1311 roku w Czersku panował Trojden. Wystawił tam bowiem wówczas (dokładnie 28 lutego 1311 roku) dokument w którym, zezwalając krakowskim i sandomierskim kupcom na przejazd przez swoje państwo i swobodny handel, tytułował się księciem czerskim⁹⁶. Już wówczas miał tam swój dwór, który pojawia się w liście świadków jego dokumentu dla wojewody czerskiego Krystyna z 28 kwietnia 1313 roku⁹⁷. Dalsze poświadczenia osób z jego kręgu pochodzą z tegoż 1313, 1314, 1321 i 1327 roku⁹⁸. Od 1313 roku dowodnie istniała czerska kancelaria Trojdena⁹⁹. Za tego właśnie księcia nastąpiła poważna przebudowa grodu¹⁰⁰. Wówczas też zapewne dokonano pierwszej lokacji miasta, które zajęło (jak się wydaje) dawny teren podgrodzia¹⁰¹.

Po śmierci Bolesława w 1313 roku dzielnica Trojdena powiększyła się o Warszawę; wówczas po raz pierwszy poświadczoną źródłowo¹⁰². W późniejszych latach swego panowania Trojden coraz częściej przebywał w tym właśnie, nabierającym znaczenia mieście¹⁰³. Tam też, a nie w stołecznym wciąż przecież Czersku, odbyły się w 1339 i 1340 roku procesy polsko-krzyżackie¹⁰⁴. Stolicą Trojdena pozostał jednak Czersk; świadczą o tym i jego tytułatura, i obecność licznych urzędników czerskich w otoczeniu księcia¹⁰⁵.

Po śmierci Trojdena 13 marca 1341 roku jego synowie Siemowit III i Kazimierz I pozostawali do 1347 roku w braterskim niedziale, rządząc księstwem wspólnie¹⁰⁶. Po bezpotomnej śmierci stryja Siemowita II podzielili się schedą po ojcu i stryju. Siemowit III władał kasztelaniami czerską, rawską i liwską, dysponu-

⁹⁴ K. Pacuski, *Mazowsze wobec walk o władzę w Polsce na przełomie XII/XIV w.*, „Kwartalnik Historyczny” t. 85 (1978), s. 598 - 599; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 27.

⁹⁵ KDMKraK., 1879, nr 5, s. 9; por. K. Pacuski, *Ziemia gostynińska...*, s. 115 i przyp. 186.

⁹⁶ NKDMaz., t. 2, 1989, nr 126, s. 122 - 123; por. E. Suchodolska, *Regesty dokumentów mazowieckich z lat 1248-1345*, Warszawa-Lódź 1980, s. 57 - 58; też, *Dzieje polityczne...*, s. 194 - 195. Czy Trojden był wówczas ponadto panem Sieciechowa czy Sochaczewa jest dla niniejszej pracy bez istotnego znaczenia; por. K. Pacuski, *Mazowsze...*, s. 585 - 586 i n. Jako panujący samodzielnie książę Trojden pojawił się wcześniej już w 1304 roku (NKDMaz., t. 2, 1989, nr 117, s. 114) ale w interpolowanym fragmencie dokumentu, patrz E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 194; też, *Regesty...*, s. 53 - 54.

⁹⁷ NKDMaz., t.2, 1989, nr 138, s. 137. Dokument datowany cztery dni po śmierci jego ojca, odzwierciedla jednak stosunki wcześniejsze, por. E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 197.

⁹⁸ NKDMaz, nr 141, 143, 160, 190 (tylko ten ostatni bezspornie wydany w Czersku); por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 27.

⁹⁹ E. Suchodolska, *Kancelarie...*, s. 88 - 92.

¹⁰⁰ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 27, 46; P. Urbańczyk, *Zastosowanie...*, s. 611.

¹⁰¹ Patrz niżej.

¹⁰² Upřednio Warszawa pozostawała najprawdopodobniej w rękach brata Trojdena, Siemowita, por. K. Pacuski, *Ziemia gostynińska...*, s. 116; E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 195 - 197.

¹⁰³ Pierwszy znany dokument Trojdena wystawiony w Warszawie pochodzi z 1326 roku: NKDMaz., t. 2, 1989, nr 184, s. 183; por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 27. Następne pochodzą z 1338, 1339, 1340 (NKDMaz, t. 2, nr. 226, 230, 241).

¹⁰⁴ E. Łuczycza [-Suchodolska], *Trzy dokumenty książąt mazowieckich z pierwszej połowy XIV w. Przyczynek do najdawniejszych dziejów Warszawy*, "Przegląd Historyczny" t. 64 (1973) z. 2, s. 358 - 359; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 27; E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 206 - 207.

¹⁰⁵ E. Łuczycza [-Suchodolska], *Trzy dokumenty...*, s. 360; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 27.

¹⁰⁶ E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 207.

jąc dwoma ważnymi grodami: ojcowskim Czerskiem i stryjowską Rawą. Jego brat Kazimierz otrzymał natomiast kasztelanie: warszawską, ciechanowską oraz wiską i rezydował w Warszawie¹⁰⁷. Hipoteza mówiąca, że przed 1351 rokiem (jak sądzono, gdzieś w latach 1346-1350) Trojdenowice złożyli z ziem księstwa czerskiego hołd lenny królowi czeskiemu Karolowi IV została ostatnio zdecydowanie odrzucona przez E. Suchodolską¹⁰⁸. Można natomiast przyjąć, że pomiędzy 1351 a 1355 rokiem zarówno ziemie Siemowita III (z Czerskiem) jak i Kazimierza I stały się lennem Kazimierza Wielkiego. W 1355 roku przekazał on bowiem w lenno Siemowitowi III spuściznę po jego zmarłym bracie Kazimierzu I jako jego suzeren. Również dziedziczne ziemie Siemowita III były już wówczas lennem Polski¹⁰⁹. Według Jana Długosza w 1355 roku Kazimierz Wielki zmusił Siemowita III do złożenia mu hołdu zajmując część Mazowsza. Stało się ono lennem Polski, ale bez Płocka, Wyszogrodu i Płońsk, które Kazimierz zatrzymał. Siemowit III odzyskał jednak Rawę gdzie wcześniej król Kazimierz wznieść miał murowany zamek z cegły¹¹⁰. Tam właśnie, do swej najpotężniejszej jaką miał warowni Siemowit przeniósł swoją główną siedzibę (tam też zresztą uwięził i zamordował swą drugą żonę Ludmiłę). Przenosiny księcia do Rawy oznaczały ostateczny koniec stołeczności Czerska. Siemowit tytułował się wprawdzie tradycyjnie „księciem czerskim”¹¹¹ ale przebywał w Rawie, a pod koniec życia także w odzyskanym po śmierci Kazimierza Wielkiego Płocku. Tam też, w 1379 roku, ustalił pod koniec życia przyszły podział księstwa po swojej śmierci pomiędzy synów Janusza i Siemowita. Na liście świadków w potwierdzającym to dokumencie dominują urzędnicy i przedstawiciele dworu księcia z Rawy, obecni są urzędnicy płoccy, kasztelanowie sochaczewski, wyszogrodzki i kamieński. Brak natomiast zupełnie - jak zauważyła T. Kiersnowska - dostojników czerskich¹¹².

Czersk nie stracił jednak całkiem swego znaczenia. W 1350 roku Siemowit III wystawił dokument potwierdzający uwolnienie przez jego dziada Bolesława wsi należących do biskupa poznańskiego od ciężarów prawa książęcego, z wyjątkiem jednak przewodu wojskowego i napraw grodu w Czersku¹¹³. Miał więc on nadal znaczenie militarne i przypuszczenia o zaniku jego funkcji obronnych już za Trojdena są pochojne¹¹⁴.

Czersk, pełniący od dawna (obok funkcji ośrodka władzy) rolę miejsca wymiany i produkcji zaczął też wówczas przekształcać się w miasto średniowiecz-

¹⁰⁷ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 28.

¹⁰⁸ E. Suchodolska, *Dzieje polityczne...*, s. 209 - 210.

¹⁰⁹ Tamże, s. 210 - 211.

¹¹⁰ Długosz, *Roczniki*, ks. IX, rok 1355: *Roczniki*, t. 4, Warszawa 1975, s. 342 - 343.

¹¹¹ Ale też był zarazem, jak np. w 1374 roku, „dziedzicem rawskim” (heres Rawensis), KDKMaz. 1863, nr 90, s. 83; por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 29.

¹¹² KDKMaz., 1863, nr 98, s. 91 - 92; por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 29.

¹¹³ *Item volumus, ut predicti incole solummodo ad reedificationem castris eiusdem in Czirsck cum aliis militibus secundum consuetudinem nostrorum militum teneantur* - KDWlkp., t. 2, 1879, nr 1301, s. 9; por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 28.

¹¹⁴ Tak P. Urbańczyk, *Zastosowanie...*, s. 611.

ne. W tymże dokumencie Siemowita III z 1350 roku Czersk określony jest mianem *civitas*, co oznacza przynajmniej, że był już wtedy za takie uważany.

Janusz Starszy panował od 1374 roku w dzielnicy wydzielonej mu przez ojca, nie obejmowała ona jednak Czerska. Otrzymał go bowiem wówczas jego brat Siemowit IV. Po śmierci ich ojca Siemowita III (1381 rok) bracia dokonali między sobą częściowej zamiany terytoriów i Czersk znalazł się ostatecznie w dziale Janusza¹¹⁵. Jego stolicą została jednak rozwijająca się szybko Warszawa¹¹⁶. Nie oznaczało to, że książę, który zresztą dobrze zapisał się w dziejach Mazowsza, zostawił Czersk na łasce losu. Przeciwnie. To właśnie on w 1386 roku nadał miastu prawo chełmińskie (patrz niżej jego pierwsze wydanie w tym tomie Rocznika, s. 340-342) a na miejscu grodu wznosił murowany zamek. Ale dokument nadający Czerskowi prawa miejskie książę Janusz wydał w Warszawie.

Umocnienia dawnego grodu, choć jak się wydaje przebudowane około połowy XIV wieku¹¹⁷, przestały odpowiadać wymogom swoich czasów. Świadczy o tym dokument księcia Janusza Starszego z 12 lutego 1388 roku¹¹⁸ zwalniający mieszkańców okolicznych wsi należących do biskupa poznańskiego z obowiązku napraw grodu w zamian za ekwiwalent pieniężny; obowiązek tego świadczenia wykupił biskup poznański. W dokumencie zachował się opis powinności stawiania izbicy grodu, pokazujący jak funkcjonowało wznoszenie i konserwacja grodów w systemie prawa książęcego¹¹⁹. Był to zmierzch starego grodu, lecz nie jego upadek. Książę wznosił już bowiem na jego miejscu murowany zamek, rozpoczynając od okrągłych wież, zbudowanych jeszcze w drugiej połowie XIV wieku¹²⁰. Zamiana powinności na ekwiwalent pieniężny świadczy, iż możliwości korzystania z bezpłatnej, lecz niewykwalifikowanej siły roboczej zostały już wyczerpane, a książę potrzebował gotówki na opłacenie specjalistów. W 1388 roku budowa zamku musiała być już dość zaawansowana, wówczas więc raczej, a nie na początku XV wieku¹²¹ teren grodu zniwelowano i rozpoczęto prace budowlane: wznoszenie murów i rezydencji księcia – czyli tzw. domu gotyckiego. Nie wiadomo, czy już tam, czy jeszcze w starej wieży mieszkalnej¹²² Janusz Starszy gościł w 1389 roku litewskiego księcia Witolda. Według Długosza Janusz nie okazał się dobrym gospodarzem,

¹¹⁵ H. Samsonowicz, *Dzieje polityczne [Mazowsza] (połowa XIV- początek XVI w.)*, [w] *Dzieje Mazowsza*, Warszawa 1994, s. 223 - 224.

¹¹⁶ B. Sobol, *Janusz I Starszy*, [w] PSB, t. 10, Wrocław – Warszawa - Kraków 1962-1964, s. 582.

¹¹⁷ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 46 - 49.

¹¹⁸ Nie z roku 1383, jak mylnie P. Urbańczyk, *Zastosowanie...*, s. 611.

¹¹⁹ - - *quod, sicut incole et kmethones villarum ecclesie Poznaniensis unam stabellam, vulgariter istbiczę, castr nostri Cirnnsis edificare et laborare ab antiquo tempore tenebantur et debebant, eosdem incolas ab huiusmodi laboribus et edificatione ipsius castr nostri Cirnensis et stubelle eiusdem - - absolvimus*, gdyż obowiązek tego świadczenia wykupił biskup poznański. KDWlkp. t. 3, 1879, nr 1872, s. 597 - 598.

¹²⁰ Tak T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 54 - 55, wykorzystująca nie publikowane rezultaty badań I. Galiciej.

¹²¹ Tak T. Zagrodzki, *Zamek w Czersku w świetle badań architektonicznych*, [w] *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, Warszawa 1988, s. 129 - 131 i n; tenże, *Czersk, Zamek i miasto historyczne*, Warszawa 1996, s. 28.

¹²² O obu budowlach T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 49 - 55.

zabrał bowiem swemu gościowi jego ulubioną, złotą czarę. K. Kozłowski zdarzenie to umiejscowił w Czersku¹²³. Gdy w bulli Bonifacego IX mówi się w 1399 roku o szczupłości miejsca w grodzie czerskim, co rzekomo przeszkadzać miało żyjącym tam kanonikom¹²⁴ nie oznacza to chyba, że stary gród i jego umocnienia jeszcze istnieją; świadczy to raczej o finalizowaniu budowy zamku gdzie władca nie widział już miejsca dla kanoników, których zdecydował się przenieść do Warszawy. Zamek czerski stał się za to jedną z ulubionych siedzib księcia Janusza Starszego, który często tam przebywał (o czym świadczą liczne wystawione w Czersku dokumenty) i tam też zakończył życie¹²⁵.

b. Czersk jako stolica archidiaconatu

Czersk w połowie XIII wieku stał się stolicą południowomazowieckiego archidiaconatu diecezji poznańskiej. Niestety zagadnienie jego początków, kluczowe dla wczesnych dziejów Mazowsza, oświetlone jest w źródłach raczej skąpo. Aktu erekcji oczywiście nie posiadamy. O fakcie istnienia archidiaconatu czerskiego dowiadujemy się dopiero ze wzmianki dokumentu Bogułała, biskupa poznańskiego, który nadając w 1252 roku kościołowi w Górze dziesięcinę stwierdzał, że jest on położony w archidiaconacie czerskim (*in archidiaconatu Cyrnensi*)¹²⁶. Już w następnym 1253 roku Rocznik Wielkopolski obszernie wspomina o Teofilu, archidiaconie czerskim i kanoniku poznańskim, a to z racji jego aktywnego udziału w wewnętrznych sporach kleru diecezji¹²⁷. Po śmierci biskupa Bogułała kwestionował on mianowicie (podobnie jak inny kanonik poznański Jan) prawomocność wyboru następcy Bogułała, biskupa Piotra¹²⁸.

Ale archidiaconat czerski może mieć znacznie starszą metrykę. Jak stwierdził ks. Zdzisław Król "pierwszą [o nim] wiadomość źródłową z 1252 roku należy traktować jako źródło przypadkowe a sam moment powstania archidiaconatu (...) należy przesunąć na znacznie wcześniejszy okres"¹²⁹. Książd Król, powołując się na analogie z Santoka i Wiślicy przypuszczał, że archidiaconat południowomazowiecki poprzedzała prepozytura, jako że archidiaconaty terytorialne (okręgowe) poja-

¹²³ Jest to prawdopodobne, lecz niestety nie znajduje bezpośredniego poświadczenia źródłowego, Jan Długosz anegdoty konkretniej nie lokalizuje. Długosz, *Roczniki*, ks. X (1389 rok): t. 6, 1981, s. 227; por. K. Kozłowski, *Czersk...*, s. 538; H. Samsonowicz, *Dzieje polityczne...*, s. 243.

¹²⁴ - - *quod castrum ipsum adeo sit artum, quod ibidem dicti canonici commode residere non valerent* - - *Bullarium Poloniae*, t. 3, wyd. J. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Romae - Lublini 1988, nr 636, s. 103. Dawniejsze wydanie w: W. Kwiatkowski, *Powstanie kapituły św. Jana przy zamku XX Mazowieckich w Warszawie. Z dziejów kościoła na Mazowszu*, Warszawa 1938, dokument 1, s. 57; patrz też niżej.

¹²⁵ T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 159.

¹²⁶ KDWlkp, t. 1, 1877, nr 599, s. 559.

¹²⁷ *Teophilus archidiaconus de Cirsnsk canonicus Poznaniensis* - - *Rocznik Wielkopolski*, rok 1253, MPH, t. 3, 1961, s. 20 - 21. W kronice Godysława Baszka (c. 97, MPH, t. 2, 1961, s. 570) Teofil został mylnie określony jako archidiacon gnieźnieński, jest to zapewne pomyłka skryby (lub wydawcy), który odczytał *Cir-nensis* jako *Gnesdensis*; archidiacon gnieźnieński nie miał prawa mieszać się w sprawy nie swojej diecezji.

¹²⁸ J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 56 - 57.

¹²⁹ Z. Król, *Archidiaconat czerski*, [w] *Szkice do dziejów archidiecezji warszawskiej*, red. Ks. W. Malej, Rzym 1966, s. 25.

wiają się w Polsce dopiero u schyłku XII wieku¹³⁰. Początkowo południowym Mazowszem zarządzał więc najprawdopodobniej prepozyt kolegiaty. I tym, co we wczesnych dziejach archidiakonatu czerskiego rysuje się w miarę jasno, jest jedynie to, iż za pierwotny ośrodek kościelnego zarządu tego terytorium uznać należy Grójec¹³¹. Brak wprawdzie bezpośredniego poświadczenia po temu, wiemy jednak o istnieniu w Grójcu kolegiaty i zgromadzenia kanoników, przeniesionego do Czerska na kilka lat przed pojawieniem się pierwszej wzmianki źródłowej o archidiakonacie (patrz niżej). Teza jakoby wcześniej jeszcze (przed połową XII wieku) archidiakoniat (lub raczej prepozytura) miał swą siedzibę w niezniszczonym jeszcze Czersku¹³², grzeszy nadmierną hipotetycznością.

Zagadkę czasu i okoliczności powstania archidiakonatu czerskiego, czy jak kto woli południowomazowieckiego, próbowano rozwiązać na różne sposoby¹³³. Mieczysław Gembarowicz przypuszczał, że w 1123 roku, gdy legat papieski Idzi porządkował sprawy biskupstw polskich, w zamian za zgodę Poznania na utworzenie kosztem jego terytoriów biskupstwa lubuskiego, do diecezji poznańskiej przyłączono odległą enklawę mazowiecką. Miała się ona zarazem stać bazą dla pracy misyjnej biskupstwa poznańskiego na północnym wschodzie. Wskazywał on zarazem, iż 1124 rok był datą przełomową w dziejach kościoła polskiego, z którą łączyła się jego reorganizacja i zmiany granic diecezji, a dziwny kształt archidiakonatu czerskiego przemawia za jego późną genezą¹³⁴. Tezę tą podtrzymał niedawno T. Żebrowski¹³⁵. Ksiądz Józef Umiński natomiast widział początki archidiakonatu przed ca 1076 rokiem, czyli przed powstaniem biskupstwa płockiego, argumentując, że gdyby archidiakonatu jeszcze wówczas nie było, to jego ziemie weszłyby w skład diecezji płockiej¹³⁶. Jest to argument zasługujący na uwagę¹³⁷. Trudno natomiast zgodzić się z domysłami ks. J. Umińskiego, jakoby przyczyną włączenia terenów archidiakonatu czerskiego do diecezji poznańskiej był fakt, że na południowym Mazowszu w czasie reakcji pogańskiej chronili się uciekinierzy z Wielkopolski.

¹³⁰ Tamże, s. 25; podobnie A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 104; ogólnie o archidiakonatach patrz B. Kumor, *Archidiakoniat*, [w] *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, Lublin 1973, s. 870 - 873, tam literatura.

¹³¹ O Grójcu patrz: S. Suchodolski, *Grójec wczesnośredniowieczny w świetle badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1976 r.*, "Sprawozdania archeologiczne" t. 31 (1979), s. 205 - 224.

¹³² Tak A. Kasperowicz, *Najdawniejsza...*, s. 24 - 25; A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 104; T. Żebrowski, *Kościół [na Mazowszu] (X-XIII w.)*, [w] *Dzieje Mazowsza*, Warszawa 1994, s. 144.

¹³³ Wszystkie hipotezy rozpatruje szerzej Z. Król (*Archidiakoniat czerski...*, s. 20 - 26), przychylną się do zdania ks. Józefa Nowackiego; por. też S. Russocki, *Region mazowiecki w Polsce średniowiecznej. (Dotychczasowe ustalenia, nowe perspektywy i postulaty badawcze)*, "Przegląd Historyczny" t. 54 (1963) z. 3, s. 397 - 398.

¹³⁴ M. Gembarowicz, *Mogilno, Płock, Czerwińsk. Studia nad organizacją kościoła na Mazowszu w XI-XII wieku*, [w] *Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej S. Zakrzewskiego*, Lwów 1933, s. 113 - 174 (Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, t. 12), s. 150 - 158. Poglądy Gembarowicza ks. Z. Król mylnie przypisał Władysławowi Abrahamowi.

¹³⁵ T. Żebrowski, *Kościół...*, s. 143 - 144.

¹³⁶ J. Umiński, *Powstanie biskupstwa poznańskiego i zależnego odeń archidiakonatu czerskiego*, „Wiadomości Kościelne. Organ Archidiecezji Wrocławskiej” t. 7 (1952) z. 1-2, s. 63 - 64 i n.

¹³⁷ Powiedzieć tu jednak trzeba, iż początki archidiakonatów terytorialnych w Polsce mają późniejszą raczej datę; nie osłabia to wszakże argumentu co do przynależności terytorium późniejszego archidiakonatu.

Również jednak ks. Józef Nowacki kładł początki archidiaconatu czerskiego na czas około 1075 roku. Sądził on, że jego powstanie powiązać należy z reformą systemu diecezji polskich za panowania Bolesława Śmiałego. Wtedy to (około 1075 roku) legaci papieża Grzegorza VII utworzyć mieli dla Mazowsza nie jedną diecezję płocką, dowodnie poświadczoną, lecz zdaniem ks. Nowackiego aż dwie; siedzibę drugiej, południowomazowieckiej, Nowacki widział w Grójcu. Po upadku Bolesława Śmiałego i przejściu Polski do obozu antygregoriańskiego diecezję tę miano zlikwidować, a jej teren, przynależny uprzednio do biskupstwa poznańskiego od samych jego początków, powrócił do katedry poznańskiej, lecz już jako oddalona, oddzielona ziemiami nowych diecezji, zdumiewająco duża enklawa¹³⁸. Teza J. Nowackiego o istnieniu biskupstwa południowomazowieckiego jest niewątpliwie bardzo efektowna. Nie znajduje jednak we współczesnych wydarzeniach źródeł żadnego potwierdzenia i, jak słusznie zauważył A. Gieysztor¹³⁹, obciążona jest "kilkupiętrową hipotetycznością". Zastanawiające jest tylko, że w początkach XIV wieku (1303 rok) biskup poznański Andrzej Zaremba w dokumencie konsekracji kościoła Wszystkich Świętych w Trębkach stwierdził, że leży on „*in nostra diocesi Czirnensis*”¹⁴⁰. Istnienie diecezji południowomazowieckiej (podobnie jak i domniemanej diecezji kaliskiej¹⁴¹) wobec braku źródeł musi pozostać w sferze przypuszczeń. Ale i teza o udzieleniu katedrze poznańskiej rekompensaty za zabrane jej ziemie dla tworzonego biskupstwa lubuskiego w postaci odległego terytorium (które na dodatek należało by odebrać innemu biskupstwu) jest mało prawdopodobna.

Wydaje się więc, że teren archidiaconatu południowomazowieckiego „od zawsze” (czyli od schyłku X w.) należał do diecezji poznańskiej. Stosław Łaguna w recenzji z dzieła W. Abrahama o organizacji kościoła w Polsce stwierdził, że ziemie późniejszego archidiaconatu czerskiego należały do diecezji poznańskiej od X w., ta zaś po 1000 roku obejmowała północną Wielkopolskę, Kujawy i Mazowsze. Teren archidiaconatu czerskiego stał się enklawą po utworzeniu diecezji płockiej¹⁴².

¹³⁸ J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 297 - 299.

¹³⁹ A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 94.

¹⁴⁰ KDWkp, t. 3, nr 2038, s. 759; por. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2, s. 298; Z. Król, *Archidiaconat czerski...*, s. 23. Tradycja istnienia dwóch diecezji mazowieckich zdaniem ks. J. Nowackiego (*Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 298 - 299; por. Z. Król, *Archidiaconat czerski...*, s. 23) przebija również ze źródeł kurii rzymskiej, które już w końcu XII wieku wymieniają jednym tchem na raz diecezję płocką i mazowiecką. Jest to jednak argument oparty na nieporozumieniu a nazwy diecezji „płocka” i „mazowiecka” były synonimami (A. Kasperowicz, *Najdawniejsza...*, s. 22 - 23; S. Gawlas, *Osadnictwo...*, s. 26, przyp. 34). Jednakże wiązanie przez S. Gawlasa wzmianki o „diecezji czerskiej” z 1303 roku z „planami politycznymi księżnej Anny” nie wydaje się argumentem mocniejszym od tezy J. Nowackiego; w obu przypadkach obracamy się w sferze luźnych przypuszczeń osnutych wokół zagadkowego zaiste sformułowania.

¹⁴¹ Por. S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, [w] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 3, Kraków 1962, s. 27 i 46.

¹⁴² S. Łaguna, *Pierwsze wieki kościoła polskiego* [rec. z: W. Abraham, *Organizacja kościoła w Polsce do połowy XII wieku*, Lwów 1890], „Kwartalnik Historyczny” t. 5 (1891), s. 559 - 561; por. W. Abraham, *Gniezno i Magdeburg*, „Przegląd Zachodni” t. 5 (1949) z. 1/2, s. 551 - 567; W. Abraham (*Organizacji kościoła w Polsce do połowy wieku XII, Poznań 1962 [1890]*) w ostatnim wydaniu swego dzieła przychylił się ostatecznie do poglądów S. Łaguny w kwestii przynależności diecezjalnej późniejszych ziem archidiaconatu czerskiego.

W ryzykowne tezy o efemerycznych biskupstwach Łaguna się nie wdawał. Do jego poglądów nawiązał A. Gieysztor¹⁴³ i taką właśnie wizję genezy dziwnej przynależności diecezjalnej Mazowsza południowego uznać należy za najbardziej prawdopodobną. Oddaloną enklawą diecezji poznańskiej zarządzała początkowo najprawdopodobniej prepozytura¹⁴⁴, dowodnie istniejąca w pierwszej połowie XIII wieku w Grójcu¹⁴⁵.

Zagadnienia genezy archidiaconatu południowomazowieckiego nie możemy niestety szerzej rozważać w tej pracy. Dla jej potrzeb wystarczy stwierdzenie, że tuż przed połową XIII wieku Czersk stał się stolicą archidiaconatu. I najprawdopodobniej dopiero wtedy utworzono i sam archidiaconat, by przejął administrowanie enklawą od prepozytury grójecko-czerskiej¹⁴⁶. Wydaje się to bardziej prawdopodobne niż teza o przeniesieniu siedziby archidiacona z Grójca. Archidiacon źródłowo jest poświadczony dopiero w Czersku.

W połowie XIII wieku przeniesiono natomiast z Grójca do Czerska kapitułę, istniejącą wcześniej przy kolegiacie grójeckiej¹⁴⁷. Istnienie jej w Grójcu poświadcza dokument księcia Bolesława dla biskupa płockiego z 1241 roku, w którym jako świadek pojawia się prepozyt grójecki Przedpełk, występujący rok później również w podejrzanym dokumencie księcia Konrada I dla klasztoru tynieckiego z 1242 roku, gdzie jego imię zapisano w łacińskiej formie Fulco¹⁴⁸. W dokumencie Siemowita I z 1249 roku występują natomiast kanonicy grójcecy Baldwin i Raclaw, ale każdy na innym egzemplarzu tego samego dokumentu¹⁴⁹. O istnieniu ongiś kolegiaty w Grójcu i jej uposażeniu mówią wprost dopiero późniejsze źródła. W 1416 roku książę Janusz Starszy potwierdzając uposażenia dawnych prebend kapituły św. Jana w Warszawie i uposażając nowe kanonikaty stwierdzał, że kolegiata, przeniesiona do Warszawy z Czerska, znajdowała się pierwotnie w Grójcu¹⁵⁰. Już wówczas

¹⁴³ A. Gieysztor, *Trzy stulecia...*, s. 93 - 94.

¹⁴⁴ T. Żebrowski, *Kościół...*, s. 144.

¹⁴⁵ Wcześniej zaś jej siedzibą mogło być ewentualnie raczej Rokitno pod Błoniem, niż Czersk. Proboszczem i patronem rokokiego, jedenastowiecznego może jeszcze kościoła pod wezwaniem św. Wojciecha był archidiacon czerski, który miał też dziesięciny w wielu wsiach w parafiach błońskiej i rokokiej (patrz J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2, s. 298 - 299; T. Kiersnowska, *Trzynastowieczna siedziba książęca w Błoniu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 19, z. 3, s. 460; por. T. Żebrowski, *Kościół...*, s. 144 - 145; topografia Błonia i Rokitna w: M. W. Solarz, *Błonie...*, s. 9 - 19).

¹⁴⁶ Tak T. Żebrowski, *Kościół...*, s. 144.

¹⁴⁷ J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 298 - 299, 312, 533, 557; S. Suchodolski, *Grójec...*, s. 205; T. Żebrowski, *Kościół...*, s. 144. Pierwotne patrocinium grójeckiej kolegiaty nie jest znane. Przypisywanie jej wezwania św. Mikołaja (J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 299; Z. Król, *Archidiaconat Czerski...*, s. 29) odwołuje się do późnych źródeł, por. T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 18.

¹⁴⁸ *presente - - Predpelcone preposito de Grodech*, CDMas, 1919, nr 410, s. 488; *Fulco prepositus de Grodziec*, CDMas, 1919, nr 428, s. 510; KDKTyn., 1875, nr 18, s. 42; por. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 299; Z. Król, *Archidiaconat czerski...*, s. 29; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 18.

¹⁴⁹ *Radzslaus canonicus do Grodech*, KDKMaz, 1863, nr 17, s. 14; *Baldvinus canonicus de Grodech*, DKiM, 1888, nr 9, s. 156; por. E. Suchodolska, *Kancelarie...*, s. 37.

¹⁵⁰ - - *a temporibus quorum memoria hominum non existit praedictae Ecclesiae tunc in Grodziec sitatae demum in Czysko de ibidem nunc vero de Czysko in Varsaviam translata* - -W. Kwiatkowski, *Powstanie kapituły św. Jana przy zamku XX Mazowieckich w Warszawie. Z dziejów kościoła na Mazowszu*, Warszawa 1938, dokument 4, s. 71 - 72; por. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 298 - 299.

jednak była to wiedza oparta tylko na starodawnej tradycji. Dokument erekcji kolegiaty warszawskiej wystawiony przez biskupa poznańskiego Wojciecha Jastrzębca w 1406 roku opisuje bogate prebendy kolegiaty czerskiej¹⁵¹. Archidiacon posiadał dziesięciny z wielu wsi, nie przypadkiem chyba położonych pod Błoniem¹⁵². Rokitno było bowiem w świetle dwóch dokumentów z 1297 roku uposażeniem archidiacona czerskiego¹⁵³, który był też patronem i proboszczem tamtejszego kościoła parafialnego św. Wojciecha, co potwierdza dokument biskupa poznańskiego z 1333 roku¹⁵⁴. Kanoników czerskich było trzech¹⁵⁵. Nie wiadomo, czy tak samo było wcześniej w Grójcu, gdzie na raz występują dowodnie jedynie dwaj¹⁵⁶. Dokumenty związane z przenosinami kolegiaty z Czerska do Warszawy bardzo mocno poświadczają książęce prawo patronatu, co zrozumiałe, jako że książę był jej fundatorem.

Wzniesiony w grodzie czerskim kościół świętego Piotra konsekrował biskup poznański Bogufał. Stało się to na Wielkanoc 1245 roku, dokładnie w dniu 27 kwietnia 1245 roku. Mówi o tym formuła datacyjna dokumentu księcia Konrada I, którym nadawał on Służew komesowi Gotardowi¹⁵⁷. Konsekracja musiała mieć charakter uroczysty. Jak wynika z treści i z listy świadków tego dokumentu uczestniczyli w niej, obok biskupa poznańskiego Bogufała (on to więc dokonał konsekracji), książę Konrad Mazowiecki i trzech jego synowie, odbiorca dokumentu komes Gotard, wojewodowie Mściwój i Mikołaj, i wielu innych urzędników, w tym trzech kapelani dworu Konrada. Wtedy też najprawdopodobniej rozpoczęły się przenosiny kapituły z Grójca do Czerska, przyjęciu 1245 roku jako definitywnej daty przeniesienia zawadza fakt, że wspomniani tu już Baldwin i Raclaw jeszcze w 1249 roku występują jako kanonicy grójceccy. Przenosiny kapituły rozumieć należy więc jako proces, trwający co najmniej kilka lat, rozpoczęty w 1245 roku erekcją kościoła św. Piotra. Aktu dokonującego przenosin kapituły z Grójca do Czerska nie znamy.

Kapituła grójcecka, potem czerska, miała jedynie trzy prebendy kanonickie, prepozyturę i dwa kanonikaty, te jednak bogato uposażone. Archidiacon czerski, jak pokazuje dokument biskupa Wojciecha Jastrzębca z 1406 roku związany był z kolegiatą czerską w której miał swój tytuł, nie miał w niej jednak prebendy i do kapituły czerskiej nie należał¹⁵⁸. W 1362 roku archidiacon czerski, wraz ze swoim odrębnym beneficjum, został przez biskupa Jana z Lutogniewa inkorporowany do kapituły katedralnej w Poznaniu, gdzie zajął miejsce ósme, pomiędzy archidiaconami

¹⁵¹ W. Kwiatkowski, *Powstanie...*, dokument 3, s. 62 - 70.

¹⁵² Tamże, s. 65; por. T. Żebrowski, *Kościół...*, s. 144 - 145.

¹⁵³ KDWlkp., t. 2, nr 765 i 766, s. 134 - 137.

¹⁵⁴ J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 299.

¹⁵⁵ - *tres prebendae Canonicales, quorum ius presentandi ad ipsum Dominum Ducem noscitur pertinere, in capella Beati Petri Apostoli in castro suo Czyrsko* - - W. Kwiatkowski, *Powstanie...*, dokument 3, s. 63.

¹⁵⁶ T. Żebrowski, *Kościół...*, s. 144; E. Suchodolska, *Kancelarie...*, s. 37.

¹⁵⁷ Wystawiony *in consecratione ecclesie sancti Petri in castro* - J. Nowacki, *Nieznane dokumenty...*, dokument 3, s. 285; por. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 299 i 524.

¹⁵⁸ W. Kwiatkowski, *Powstanie...*, dokument 3, s. 64; por. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 299.

śremskim i pszczewskim¹⁵⁹.

Kościół kolegiacki wzniesiony w XIII wieku, oczywiście murowany, powstał jako budowla romańska, wzniesiona być może na miejscu dawnego kościoła, jeśli taki istniał w pierwszym grodzie czerskim¹⁶⁰. Kolegiata mogła przejąć wezwanie poprzedniego kościoła grodowego, św. Piotr jest bowiem dość typowym patronem polskich kościołów grodowych a patrocinia wykazują z reguły dużą trwałość. Mogła, ale nie musiała i przypisywanie pierwszemu (domniemanemu) kościołowi na grodzie w Czersku wezwania św. Piotra jest wobec braku źródeł jedynie hipotezą. Pamiętać też należy, że św. Piotr jest patronem katedry poznańskiej i pomysł nawiązania do niego w wezwaniu nowego kościoła kolegiackiego mógł równie dobrze zrodzić się dopiero w XIII wieku, choćby dla podkreślenia łączności z macierzystą a odległą diecezją, zaś wcześniejszy kościół grodowy nosić mógł zupełnie inny, nieznan nam tytuł.

W końcu XIV wieku Czersk stracił na znaczeniu a siedziba księcia przeniosła się ostatecznie do Warszawy. Wtedy też Janusz Starszy samowolnie przeniósł do Warszawy czerskich kanoników. W dokumencie z 1398 roku czytamy, iż książę jako patron polecił kapitule czerskiej zabrać naczynia, księgi i szaty liturgiczne oraz relikwie i przenieść się do kościoła św. Jana w Warszawie. Jedyłą osobą duchowną na której zgodę książę powołał się w dokumencie był pleban warszawskiego kościoła, w którym Janusz Starszy miał zresztą również prawo patronatu¹⁶¹. Książęca samowola wywołała najprawdopodobniej protest biskupa poznańskiego, jako że książę Janusz zwrócił się wnet w tej sprawie do Rzymu (zresztą również niezgodnie z prawem kanonicznym). Lecz misja książęcych wysłanników zakończyła się powodzeniem i 12 listopada 1399 roku papież Bonifacy IX wydał bullę, którą polecił swemu delegatowi, kanclerzowi plockiemu Ściborowi zapoznać się z postulatami księcia i - jeśli uzna to za właściwe - przenieść kapitułę z Czerska do Warszawy, określonej jako *locum populosum, et magis aptum pro huiusmodi canonicis*. Od papieża Ścibor otrzymał również władzę podniesienia kościoła parafialnego św. Jana w Warszawie do godności kolegiaty i pomnożenia liczby członków kapituły do dwunastu¹⁶². W 1402 roku Ścibor ogłosił na zamku w Warszawie swą decyzję. Kapituła została przeniesiona do Warszawy a kościół św. Jana otrzymał godności kolegiaty¹⁶³. Decyzja spotkała się z oporem biskupa poznańskiego¹⁶⁴,

¹⁵⁹ KDWlkp, t. 3, 1879, nr 1465, s. 195; por. J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 299 - 301, 313.

¹⁶⁰ T. Kiersnowska (*Czersk...*, s. 39 i plan na s. 40) stwierdza, że kościół wzniesiony w XIII wieku był nieco inaczej zorientowany niż domniemany kościół pierwotny, na co wskazuje też odmienna orientacja najstarszych pochówków (por. S. Suchodolski, *Czersk...*, s. 141). Kolejne kościoły gotyckie zachowały orientację kościoła trzynastowiecznego.

¹⁶¹ AECV, 1897-1926, nr 5, s. 5 - 7; por. Z. Król, *Archidiaconat warszawski*, [w] *Szkice do dziejów archidiecezji warszawskiej*, red. Ks. W. Malej, Rzym 1966, s. 36.

¹⁶² W. Kwiatkowski, *Powstanie...*, dokument 1, s. 57 - 58; *Bullarium Poloniae*, t. 3, 1988, nr 636, s. 103 - 104; AECV, 1897 - 1926, nr 6, s. 7.

¹⁶³ W. Kwiatkowski, *Powstanie...*, dokument 2, s. 59 - 62; AECV, 1897 - 1926, nr 8, s. 7 - 8; por. Z. Król, *Archidiaconat warszawski...*, s. 36 - 37.

¹⁶⁴ Z. Król, *Archidiaconat warszawski...*, s. 37 - 38.

lecz ostatecznie w 1406 roku biskup Wojciech Jastrzębiec, rozważywszy wszystkie argumenty przemawiające za przeniesieniem kolegiaty i naradziwszy się z kapitułą - najwyraźniej negując ważność akcji papieża i Ścibora - sam podniósł kościół św. Jana do rangi kolegiaty i przeniósł kapitułę i siedzibę archidiaconatu z Czerska do Warszawy¹⁶⁵. Uposażenie nadał jej książę Janusz Starszy dokumentem z 1416 roku¹⁶⁶.

Dysponujemy poszlakami wskazującymi, że w Czersku, poza kolegiatą św. Piotra usytuowaną w grodzie, istniał również kościół parafialny. W dokumencie Bolesława II z roku 1297, potwierdzającym dawniejsze nadania na rzecz biskupstwa poznańskiego, wspomniana jest wieś Biskupicy *cum area que Koscelisco dicitur sub castro Cyrnensi*, a w dokumencie z roku 1368 *area Koszczelisko vulgariter dicta, ex opposito nostri castris Cyrnensis consistente*¹⁶⁷. S. Suchodolski wywnioskował z tego, że "naprzeciwko grodu czerskiego, w najbliższej jego okolicy, a więc może na którymś ze wzgórz położonych na północ od zamku, znajdował się kościół, który przed końcem XIII wieku uległ zagładzie lub może raczej przeniesieniu, jego zaś dawny teren przeszedł na własność biskupa" - i stwierdzał, że mógł to być jedynie kościół parafialny¹⁶⁸. O istnieniu takiego kościoła w Czersku mówi ewidentnie sfalszowany dokument Konrada Mazowieckiego z rzekomo 1244 roku, mógł on jednak, wbrew zdaniu jego wydawcy, datującego fałszerstwo na XVII wiek, zawierać jakieś elementy starsze¹⁶⁹. Ponieważ zarówno parafialny kościół czerski (do końca XVIII wieku) jak i kościół parafialny w pobliskiej Górze (dziś Górze Kalwarii) nosiły to samo wezwanie Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, S. Suchodolski przypuszczał, że po zniszczeniu kościoła w Czersku parafię przeniesiono do Góry a potem dopiero reaktywowano ją w Czersku¹⁷⁰. Pierwszy czerski kościół parafialny stał więc zapewne na „Poświętnym”, w miejscu gdzie od 1501 roku pojawił się ponownie i pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP istniał do schyłku XVIII wieku; na jego dawniejszą genezę wskazują ciosy wapienne i trzynastowieczne cmentarzysko odkryte na „Poświętnym”¹⁷¹. Poświętne z dużą dozą prawdopodobieństwa utożsamiać więc można z Kościeliskiem ze wzmiankowanych tu dokumentów. Ale podkreślić trzeba, że wezwanie pierwszego kościoła czerskiego nie zostało nam przez źródła pisane przekazane.

Tymczasem jeszcze przed 1501 rokiem (gdy poświęcony został po raz

¹⁶⁵ W. Kwiatkowski, *Powstanie...*, dokument 3, s. 62 - 70; por. Z. Król, *Archidiaconat warszawski...*, s. 37 - 38.

¹⁶⁶ W. Kwiatkowski, *Powstanie...*, dokument 4, s. 71 - 77 - błędnie datowany przez Kwiatkowskiego na 1412 rok.

¹⁶⁷ KDWlkp, t. 2, 1878, nr 765, s. 135; t. 3, 1879, nr 1602, s. 318.

¹⁶⁸ S. Suchodolski, *Czersk...*, s. 141 - 142; podobnie T. Kiersnowska, *Czersk w średniowieczu...*, s. 206, 216.

¹⁶⁹ CDMas., t. 1, 1919, nr 425, s. 503 - 504.

¹⁷⁰ S. Suchodolski, *Czersk...*, s. 142; A. Stępniewska, *Czersk*, [w] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, Lublin 1979, s. 839) - autor daje fałszykatowi z 1244 roku pełną wiarę.

¹⁷¹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 1, s. 833; J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2, s. 524; T. Kiersnowska, *Czersk...*, s. 128 - 131; A. Stępniewska (*Czersk...*, s. 839) mówi o jego podwójnym wezwaniu św. Jana i Wniebowzięcia NMP.

pierwszy kościół Wniebowzięcia NMP), w związku z lokacją miasta w 1386 roku wybudować miano nowy kościół parafialny św. Jana, położony całkiem inaczej, bo w południowej części miasta; spróbowano go zlokalizować na cmentarzysku datowanym na XII-XIII wiek, odkrytym przy ulicy Wareckiej¹⁷². Czerski kościół i szpital św. Ducha mają już natomiast metrykę późnośredniowieczną¹⁷³. Kościół św. Jakuba, zniszczony w 1666 roku, według obecnego stanu badań datować należy na czasy nowożytnie¹⁷⁴.

4. Zakończenie. Upadek stołeczności Czerska

Wykopaliska w Czersku pokazały, że w końcu XI-pierwszej połowie XII wieku mógł tam znajdować się gród. Nie był on jednak chyba głównym ośrodkiem Południowego Mazowsza¹⁷⁵. Stwierdzenie Tadeusza Lalika¹⁷⁶, podkreślającego brak „grodu, który mógłby trwale stanowić siedzibę prowincji południowomazowieckiej” wciąż pozostaje aktualne. Dopiero w połowie XIII wieku Czersk stał się dowodnie jej stolicą. Wtedy znalazły się w nim dwór książęcy, siedziba olbrzymiego archidiakonatu i kolegiata.

T. Lalik sądził, iż przyczyną, dla której Konrad Mazowiecki zdecydował się na wykreowanie w Czersku nowego ośrodka władzy były ogromne zniszczenia Mazowsza płockiego, spustoszonego przez najazdy Prusów¹⁷⁷. A może Konrad po prostu chciał mieć silny gród, panujący nad dość odrębnym terytorium, być może od razu przeznaczonym dla jego najmłodszego syna Siemowita¹⁷⁸? Natomiast sam Konrad budując nowy ośrodek władzy rezydował w Łęczycy, gdzie marzył o władzy w Krakowie¹⁷⁹.

Warto za T. Lalikiem zauważyć, iż Czersk nigdy nie wyrósł poza skalę lokalną¹⁸⁰. Nigdy też jego stołeczność nie otrzymała wystarczających i pełnych fundamentów. Za Konrada Mazowieckiego w Czersku stanęła kolegiata, przeniosło się do niego zgromadzenie kanoników i powstała siedziba archidiakonatu - ale to Płock miał biskupstwo. Co więcej w Czersku nie było jednego choćby klasztoru¹⁸¹. Drugi

¹⁷² *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...*, t. 1, 1880, s. 833; J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2, s. 524 (tam odniesienia do źródeł); T. Kiersnowska, *Czernsk w średniowieczu...*, s. 207 - 208; T. Kiersnowska, *Czernsk...*, s. 129 - 131 (tam próba lokalizacji kościoła św. Jana przy ul. Wareckiej).

¹⁷³ Patrz niżej.

¹⁷⁴ T. Kiersnowska, *Czernsk...*, s. 130; J. Nowacki (*Dzieje Archidiecezji Poznańskiej...*, t. 2, s. 524) próbował dostrzec w nim pierwszy, dwunastowieczny kościół parafialny Czernska.

¹⁷⁵ Inaczej sądzi Adam Kasperowicz (*Najdawniejsza...*, s. 24).

¹⁷⁶ T. Lalik, *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII wieku*, „*Studia z dziejów osadnictwa*” t. 5, Wrocław 1967, s. 14.

¹⁷⁷ T. Lalik, *Uwagi o rozwoju miast mazowieckich i Warszawy*, [w] *Warszawa średniowieczna*, t. 2, Warszawa 1975 („*Studia Warszawskie*”, t. 21), s. 39 - 40.

¹⁷⁸ Tak J. Rauhutowa, S. Suchodolski, *Czernsk we wczesnym średniowieczu*, [w] *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piaseczyńskiego*, red. J. Antoniewicz, Warszawa 1973, s. 190.

¹⁷⁹ B. Włodarski, *Polityczne plany Konrada I księcia mazowieckiego*, („*Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*” R. 76, z. 1). Toruń 1971, passim.

¹⁸⁰ T. Lalik, *Uwagi...*, s. 39 - 40.

¹⁸¹ Dopiero w 2 połowie XV wieku (przed 1478) powstał tam z fundacji Macieja z Tarnowa szpital św. Ducha z kaplicami św. Jakuba i św. Trójcy, zniszczony przez pożar w 1656 (A. Stępniewska, *Czernsk...*, s. 839).

na Mazowszu (po Płocku) konwent dominikański został założony w latach pięćdziesiątych XIII wieku całkiem blisko, nie w Czersku jednak, a w pobliskiej Warce¹⁸². Miejscem spoczynku książąt czerskich były Czerwińsk i Warka - a w Czersku zabrakło nekropolii władców czyli bardzo istotnego elementu konstytuującego tradycję centralnego charakteru miejsca. Ulokowane u stóp grodu miasto nigdy nie zdobyło się też na wzniesienie murów¹⁸³.

Tradycja stołeczności Czerska na południowym Mazowszu, choć od połowy XIII wieku nieprzerwanie obecna w tytulaturze, w realnym życiu była tradycją przerywaną. Dla Siemowita I Czersk był głównym grodem jego księstwa jedynie przez kilka/kilkanaście miesięcy; potem władał z Płocka. Rolę stolicy księstwa Czersk spełniał de facto jedynie za Konrada II i za Trojdena (przynajmniej w początkowych latach jego panowania). Władający Czerskiem pomiędzy nimi Bolesław II rządził z Płocka. Tak więc co drugi książę czerski swą główną siedzibę miał zupełnie gdzie indziej. Podkreślić jednak trzeba nieprzerwane trwanie i realną władzę urzędników czerskich i stałe (z krótką co najwyżej przerwą) istnienie czerskiej kancelarii książęcej¹⁸⁴. Terytorium czerskie zachowywało więc swą wyraźną odrębność.

Od początku XIV wieku wykreowany przez Konrada Mazowieckiego ośrodek zaczyna przeżywać kryzys. Przyczyn mogło być wiele i jak zwykle w takich wypadkach trudno kategorycznie je wskazywać. Jako najważniejsze wymienia się zwykle zmianę przebiegu szlaków handlowych, odsunięcie się Wisły od miasta i grodu a także przyczyny polityczne: jak choćby ponowne scalenie Mazowsza co promowało stary ośrodek płocki. Najpoważniejszy konkurent wyrósł jednak znacznie bliżej i już od połowy XIV wieku Czersk zaczyna usuwać w cień dynamicznie rozwijająca się Warszawa, dokąd w XIV wieku przeniosła się siedziba księcia, a za nią kolegiata i siedziba archidiaconatu.

¹⁸² NKDMaz., t. 2, 1989, nr 21, s. 22; por. K. Pacuski, *Ziemia gostynińska...*, s. 96.

¹⁸³ Jak stwierdza T. Kiersnowska (*Czersk w średniowieczu...*, s. 219) w Czersku „nie udało się (...) odnaleźć żadnych śladów obwarowań, które chroniły i wyodrębniały tereny miasta średniowiecznego”.

¹⁸⁴ E. Suchodolska, *Kancelarie...*, s. 27 - 30, 65 - 68, 88 - 92.

Summary**Leszek Paweł Ślupecki, History of Czersk from the twelfth to the fourteenth century**

A piece of work presents the history of Czersk – one of the capitals of Mazovia. Excavations in Czersk showed that at the end of eleventh century and first half of twelfth century there could be a town there, however, it was as far as in the middle of thirteenth century that Czersk became the capital of Southern Mazovia. There were prince's court, seat of great archdeaconry and collegiate church there. In spite of the fact, Czersk had never arisen beyond local scale and that town had never erected its defensive walls. The role of the capital of Duchy was performed by Czersk de facto only during the period of Konrad II and Trojden. The incessant permanence and real authority of Czersk's officials and continuous (with a small break) existence of Czersk's duchy office files must be stressed. The territory of Czersk preserved its distinct identity. From the beginning of fourteenth century, the centre created by Konrad Mazowiecki began to experience the crisis which followed from, among others change of trade routes, moving the Vistula away from the place, new union of Mazovia which resulted in promotion of the old Płock centre. However, the greatest obstacle for the development of the centre was competition of close Warsaw.

Резюме**Leszek Paweł Ślupecki, История Черска в XII - XIV вв**

Работа представляет историю Черска – одной из столиц Мазовии. Археологические находки в Черске показывают, что в конце XI – первой половине XII вв. на этом месте, вероятно, находилось укрепленное поселение, однако только в половине XIII в. Черск, по доказательствам, стал столицей южной Мазовии. В это время в Черске помещались княжеский дом, большое архиепископство и церковь, при которой имелся капитул. Несмотря на это Черск всегда имел локальное значение, а расположенный у подножия город никогда не решился построить стен. Роль столицы княжества Черск играл на самом деле только при Конраде II и Тройдене. Надо подчеркнуть непрерывную реальную власть черских чиновников и постоянное (с небольшим перерывом) существование черской княжеской канцелярии. Черская территория таким образом отчетливо сохранила свою отдельность. С начала XIV века Черск начинает попадать в кризисное состояние в силу изменения торговых маршрутов, отдаления Вислы от этой местности, повторного соединения Мазовии, что повлияло на развитие Пłosка. Однако самым существенным препятствием в развитии Черска было соседство Варшавы.

